
Trendy prostorové sociálně-ekonomické polarizace v Česku 2001–2011*

KAREL MAIER**

Fakulta architektury, České vysoké učení technické v Praze

DANIEL FRANKE**

Fakulta životního prostředí, Česká zemědělská univerzita v Praze

Trends in Spatial Socio-economic Polarisation in the Czech Republic 2001–2011

Abstract: The economic transformation in the Czech Republic in the 1990s triggered a dramatic increase in economic disparities. In the 2000s a new spatial economic pattern established itself and the increased mobility of people into better jobs reinforced the preceding inequality in growth. This article reveals spatial changes based on an analysis of quantitative and qualitative data from the national censuses in 2001 and 2011. The correlations of data with particular types of regions and micro-regions are also presented, and several typical groups of micro-regions are identified on the basis of analyses of changes in the population, education levels, demographic age, economic activity, and housing stock. The booming suburbia of Prague and Brno and their large hinterlands contrast with the decline of remote rural areas and regions with outdated industries such as mining, heavy industry and energy. The spatial economic disparities of the 1990s turned into spatial social polarisation, which will in turn lead to the further polarisation of regions in a future economy be based on knowledge and information. This increasing polarisation lends confirmation to theories that regional divergence is the prevailing trend in current and also future spatial change, the effects of which are contrary to the EU's objectives of territorial cohesion.

Keywords: spatial convergence / divergence, spatial polarisation, metropolisation, territorial cohesion

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2015, Vol. 51, No. 1: 89–123

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2015.51.1.155>

* Článek vznikl za podpory grantu GA FZP „Environmentální aspekty udržitelného rozvoje společnosti“ (42900/1312/3166) a je výstupem projektu EK „Metropolisation and Polycentric Development in Central Europe“.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. Ing. arch. Karel Maier, CSc., Fakulta architektury, České vysoké učení technické v Praze, Tháškova 9, 166 34 Praha 6 – Dejvice, e-mail: maier@fa.cvut.cz; Ing. Daniel Franke, PhD., Fakulta životního prostředí, Česká zemědělská univerzita v Praze, Kamýcká 129, 165 21 Praha 6 – Suchbátka, e-mail: franke@fzp.czu.cz.

Úvod

Téma prostorových sociálních a ekonomických disparit a na ně navazující sociálně-ekonomické polarizace se dostává do popředí v souvislosti s celoevropskými úvahami o formách regionální politiky a na ni navazujícím nasměrování strukturálních fondů EU, orientovaných na posilování konkurenceschopnosti rozvojových regionů a na důsledné nacházení a využívání místních endogenních potenciálů. Tento posun nabývá zvláštního významu v posttransformačních podmínkách České republiky, kdy se zřejmě stabilizují trendy a model prostorového uspořádání vzniklé v transformačním období [Kunzmann 2008; Maier 2010].

Cílem příspěvku je na podkladě empirických dat prověřit platnost hypotéz o konvergenci či divergenci pro prostorový vývoj v Česku v první dekádě 21. století. Prostorovým vývojem (z anglického spatial development) přitom rozumíme integrální rozvoj sociálních a ekonomických aktivit v kontextu změn životního prostředí, ve smyslu dokumentů EU, zejména *European Spatial Development Perspective* (ESDP) [CEC 1999]. Analytický materiál *The EU Compendium of Spatial Planning Systems and Policies*, který předcházel ESDP, prostorový rozvoj definoval jako „[z]měny v rozložení činností v prostoru a vazby mezi nimi prostřednictvím přeměny funkčního využití území a nemovitostí“ (anglický originál: „spatial development – Changes in the distribution of activities in space and the linkages between them through the conversion of land and property uses“) [CEC 1997: 156].

K dosažení takto stanoveného cíle příspěvek hledá podobnosti ve vývoji jednotlivých území republiky ve sledovaném období a snaží se dospět k hypotéze o vlivu zjištěných skutečností na další prostorový vývoj. K tomu využívá publikovaných výsledků Sčítání lidu, domů a bytů (SLDB) 2011 v porovnání s výsledky předchozího SLDB 2001 a dalších dat o obyvatelstvu, ekonomice a bydlení.

Výzkumné otázky jsou, zda ve zkoumaném období v Česku převažovaly v prostorovém vývoji konvergentní či divergentní trendy, zda se v tomto vývoji odlišovaly jednotlivé územní úrovně, jaké byly podobnosti či odlišnosti vývoje v jednotlivých územích republiky a jaké důsledky to může mít pro prostorový vývoj v dalším období.

Po stručném shrnutí dosavadního vývoje regionálních disparit po roce 1989 se text v přehledu věnuje základním směrům v teorii prostorové konvergence či divergence prostorového sociálně-ekonomického vývoje a vysvětluje volbu metody k jejich verifikaci pro Česko uplynulého desetiletí. Zabývá se vybranými ukazateli trendů kvantitativních i kvalitativních změn společenství a ekonomik a pomocí těchto ukazatelů popisuje vývoj v jednotlivých částech republiky. Na základě porovnání trendů jednotlivých ukazatelů ve správních územích obcí s rozšířenou působností dospívá k typologii území z hlediska charakteru rozvoje v uplynulém desetiletí. Spíše k dokreslení celé dynamiky změn se věnuje též změnám v měřítku obcí a částí metropolí. Získané poznatky pak vyhodnocuje v kontextu politik EU a jejich probíhajících změn a s ohledem na schopnost jednotlivých typů území na výzvy těchto politik reagovat.

Vznik a vývoj disparit v transformačním a posttransformačním období

Devadesátá léta 20. století byla pro Česko stejně jako pro další tzv. postkomunistické země obdobím zásadní ekonomické transformace. Liberalizace ekonomiky, majetkové restituce a rozsáhlá privatizace vytvořily zcela nové ekonomické prostředí, které se v prostorové dimenzi projevilo dramatickým vzestupem regionálních ekonomických disparit. Nové, tržně konformní prostorové rozložení ekonomických aktivit v republice téměř úplně anulovalo výsledky předchozích čtyřiceti let centrálně řízeného hospodářství a jemu podřízeného regionálního plánování, které usilovalo o eliminaci spontánně vznikajících ekonomických rozdílů a o vyrovnaný vztah mezi pracovištní a obytnou funkcí v území. Zanikla řada pracovních příležitostí především ve venkovských a periferních územích a později i v celých regionech a oborech „starého průmyslu“ [Andrle, Dupal 1997]. Problematice disparit v regionálním rozvoji se již v polovině devadesátých let věnoval Blažek [1996].

Společenské náklady spojené s ekonomickou transformací se v devadesátých letech projevy na poklesu kupní síly [MPSV 2010: 12–23], což spolu s odstraněním systému státních podpor a dotací na výstavbu bytů znamenalo, že naprostá většina obyvatel neměla možnost řešit svůj bytový problém pořízením nového bydlení; navíc přetrvávající (a po jistou dobu sociálně odůvodněná) regulace nájemného zmrazovala trh s nájemním bydlením a ve svých důsledcích působila proti mobilitě obyvatel [srov. např. Lux et al. 2004; Kostelecký 2005; Lux, Sunega 2012]. Na vzniklé prostorové disparity v rozmístění pracovních míst a v jejich struktuře tedy obyvatelé nemohli reagovat migrací za lepším pracovním uplatněním. Také možnosti řešit nedostatek pracovních míst dojíždkou byly omezené, především v dopravně hůře napojených a obslužených územích, tedy především ve venkovských a periferních částech, které byly nedostatkem pracovních míst výrazně postiženy [Maier et al. 2007; Kuchyňka, Mulíček 2013]. Dochází tak k výrazné prostorové disparitě mezi nabídkou nově vznikajících pracovních míst soustředěnou do metropolitních a některých dalších prostorů (například Mladá Boleslav díky automobilce Škoda) a rozložením pracovní síly vázané na bydlení.

Na přelomu století se vymezení problémových území v podstatě stabilizovalo. Od konce devadesátých let se postupně vytvářejí tržně konformní podmínky pro migraci za prací. S přispěním hypotečních půjček a dalších stimulů poptávky začala stále větší část domácností „dosahovat“ na tržní cenu nového bydlení. Spektrum příjmových skupin schopných pořídit si takto nové bydlení se s růstem kupní síly postupně rozšiřovalo a posouvalo se od tenké vrstvičky rychlých zbohatlíků první poloviny devadesátých let přes úspěšné podnikatele a vyšší rank zaměstnanců nově vzniklých poboček zahraničních společností až po domácnosti střední třídy, které své takto získané nové bydlení budou splácet po desetiletí [Lux 2002]. Vytvořily se tím podmínky k meziregionální migraci pracovní síly za prací a s tím spojenou lepší životní úrovní, a to především pro ty sociální a příjmové skupiny, které se pro tržní bydlení kvalifikovaly. Změnám

v regionálním vývoji v období po roce 2000 se věnovali například Blažek a Csank [2007].

Zdálo by se tedy, že regionální disparity, které tak velmi rychle vznikly v devadesátých letech, se zacelí otevřením tržních mechanismů, které umožní adekvátní prostorovou mobilitu pracovní síly. Protože se vytvořily podmínky pro dosahování dynamické rovnováhy mezi pracovištní a obytnou funkcí v území, celá sídelní struktura může spontánně konvergovat k nové rovnováze mezi pracovišti a bydlišti.

Na vnitroregionální a lokální úrovni se růst podílu domácností, které si mohly pořídit nové bydlení, projevil v období americké „volby nohama“ („voting with one's feet“ [Tiebout 1956], která populačně, sociálně a ekonomicky posiluje některé obce na úkor jiných. Rozdílná atraktivita různých míst spolupůsobila při umisťování výstavby nového bydlení do jednotlivých lokalit určených vždy pro jednu příjmovou skupinu. Identifikovaným cílovým příjmovým skupinám přizpůsobovaly jednotlivé developerské projekty cenu, a tedy i velikost bytů a stavebních pozemků. V důsledku lze na vnitroregionální a lokální úrovni sledovat projevy sociálně-ekonomických disparit v území v podobě rezidenční segregace, sociálněprostorového oddělování jednotlivých sociálních skupin [Šýkora 2010: 11].

Teorie prostorové konvergence/divergence

Teoretickým základem pro hypotézu spontánní konvergence regionálního rozvoje vlivem tržních mechanismů v liberální ekonomice jsou neoklasické modely spoléhající na racionalitu jednání jednotlivců [Richardson 1979] a teorie endogenního růstu zdůrazňující šíření znalostí a technologií do méně rozvinutých regionů [Romer 1986] nebo spoléhající na zásahy vlád a mezinárodních institucí [Blažek, Uhlíř 2002: 75n.]. Teorie regionální ekonomické konvergence vycházejí z předpokladu, že přirozeně vznikající meziregionální disparity vedou v prosperujících regionech k růstu výrobních nákladů (mezd, nájmu, cen nemovitostí), což se po nějakém čase projeví ve snižující se konkurenceschopnosti takového regionu. Naopak nízké výrobní náklady v upadajících regionech po nějaké době přilákají investory a podnikatele a tím se obnoví jejich ekonomická prosperita. Tato prosperita je ale omezena „pastí středních příjmů“, takže je velmi obtížné pro dříve upadající regiony dostat se na špičku prosperity [Amsden 1992; Wade 1990; Pomeranz 2000].

Neoliberální proudy „nové ekonomické geografie“ odmítají představu výhradně racionálního rozhodování jednotlivců a zdůrazňují setrvačnost a aglomerační výhody. Tyto teoretické proudy považují za dominantní směr vývoje divergenci [například Krugman 1991]. Obdobné stanovisko zastávají neomarxistické teorie, pro které je hlavním mechanismem způsobujícím disparity globalizace a v jejím rámci korporace využívající rozdílné ceny pracovní síly apod. Ve pro-

spěch růstu disparit, tedy meziregionální divergence, působí úspory z rozsahu (scale economies) [Krugman 1991; Fujita, Thisse 2002; Thisse 2010]. Úsporami z rozsahu vztaženými k území lze vysvětlit, že v prostoru dochází k aglomeračním procesům, při kterých se shlukují určité činnosti; v případě ekonomických činností jejich specializací navíc vznikají klastry. Obdobně lze sledovat i prostorovou aglomeraci (shlukování) určitých sociálních skupin.

Pokud dochází k aglomeraci ekonomických aktivit a sociálních skupin, jež posilují místní ekonomiku a komunitu, jedná se o celkově prosperující region. Přesun aktivních, vzdělaných a produktivních sociálních skupin do atraktivních prostorů ale znamená, že tito lidé budou chybět v místě, odkud se přesunují. Pokud výchozí region má omezený potenciál aktivní, vzdělané a produktivní populace, jedná se o „hru s nulovým součtem“,¹ kde zisk na jedné straně kompenzuje ztráta na straně druhé. Do jisté míry lze za „hru s nulovým součtem“ považovat i prostorové přesuny ekonomických činností, zejména pokud ekonomika jako celek neroste.

Gianetti [2002] se zabývá možnostmi nastartování ekonomického růstu v zaostávajících regionech. Komparativní výkonnost zemí a regionů, které dosahují malé produktivity v pokročilých technologických sektorech, podle něho závisí na přenosech z technologicky pokročilejších regionů. Tento přenos je ale přinejmenším po nějakou dobu zatěžuje náklady spojenými s tímto procesem, a snižuje tak jejich konkurenceschopnost. Vychází se přitom z prací Krugmana [1987] a Lukase [1988], kteří tvrdí, že endogenní růst připadá v úvahu jediné pro hi-tech sektor. V zemích, kde jsou regiony povětšinou specializovány na tradiční ekonomické činnosti, lze očekávat spíše růst disparit, a tedy spíše divergentní vývoj. Protože obecně nižší příjmy v méně vyspělých zemích se týkají i vysoce kvalifikovaných pracovníků, v podmínkách vysoce liberalizované ekonomiky se může dále oslabovat sociální potenciál těchto zemí včetně jejich relativně atraktivních a prosperujících regionů, odkud tito pracovníci odcházejí za vyššími příjmy a lepší možností uplatnění do vyspělejších zemí, respektive regionů.

Vedle diferenciaci konvergentních a divergentních trendů podle typu regionu se některé výzkumné práce zabývají také rozdílností převládajících trendů v závislosti na ekonomických cyklech. Zpráva připravená v roce 2011 organizací EORPA (European Regional Policy Research Consortium) za účasti odborníků z prakticky všech zemí EU uvádí, že až do finanční a ekonomické krize vykazovaly regiony EU převážně konvergentní trend, ale po roce 2009 se tento trend začíná štěpit s ohledem na pružnost a odolnost jednotlivých regionů; zdá se, že nejrychleji se zotavují metropolitní regiony s exportně orientovanou ekonomikou [EORPA 2011: 26].

¹ Hra s nulovým součtem je termín používaný v teorii her. Patří do skupiny her popisující antagonistické konflikty – co jeden hráč získá, druhý ztrácí. Naopak u hry s nenulovým součtem některé výsledky přinášejí celkový čistý užitek nebo naopak celkovou čistou ztrátu, a tudíž může být pro hráče výhodnější spolupráce s protihráčem namísto konkurence.

Tématu sociální konvergence či divergence mezi „starými“ členskými zeměmi EU a státy středovýchodní Evropy, které do EU vstoupily v roce 2004, se věnuje Meardi, který konstatuje, že „přijetí do EU [...] nepodpořilo [nové] sociální uspořádání, ale spíše rozvrátilo to dosavadní“ [Meardi 2011: 184]. Autor naznačuje, že ekonomické produktivě byla obětována značná část sociální soudržnosti a kvality života širokých vrstev.

V českém prostředí se téma divergence aplikuje v pracích zabývajících se vznikem a hodnocením regionálních disparit jako aktuálního problému počínaje polovinou devadesátých let, například Blažek [1996], Maier [1999], Illner [2001], Viturka [2007], Kadeřábková [2007], Kuda, Lux [2010] a pro venkovské obce Bernard [2012]. Tématu regionálních disparit se v letech 2007–2011 věnoval celý rezortní program Ministerstva pro místní rozvoj Výzkum pro řešení regionálních disparit s řadou výstupů [MMR 2007–2011].

Přestože naprostá většina odborné literatury zabývající se prostorovými disparitami vychází z regionálněekonomického vědního základu, mají ekonomické projevy disparit zřejmě svoje sociální pozadí a můžeme se domnívat, že sociální a ekonomické procesy se při vzniku, růstu či případném útlumu disparit navzájem setkávají a podmiňují. V neposlední řadě se tématu prostorové diferenciaci věnovalo i číslo 4/2011 *Sociologického časopisu / Czech Sociological Review*, uvedené textem Ouředníček, Temelová [2011]. Z článků obsažených v tomto čísle je nejbližší našemu tématu zejména text Novák, Netrdová [2011] sledující na základě jiných dat podobnou typologii, jakou dále uvede tato stať. Článek Ouředníček, Špačková, Feřtová [2011] zabývající se depopulačními regiony České republiky na příkladu severního Pacovska demonstruje problémy, s nimiž se obyvatelé vylidňujících se vesnic střetávají ve svém každodenním životě.

Studii zabývající se možnostmi endogenního rozvoje malých obcí v Česku publikoval Bernard [2011]. Statisticky prokázal souvislost mezi dostupností místních pracovních příležitostí, vzdělaností obyvatel a jejich demografickým stářím jako faktory ovlivňujícími lidský kapitál, jenž je spolu s ekonomickým a komunitním kapitálem podmínkou endogenního rozvoje, a doložil problematičnost zejména venkovských částí starých průmyslových oblastí v tomto smyslu.

Rezidenční segregace

Mezinárodní i český diskurs o rezidenční segregaci se zaměřuje především na sociální vyloučení jako její extrémní projev. Většina autorů rezidenční segregaci a sociální vyloučení popisuje na etnických rozměrech tohoto jevu, popřípadě jako segregaci imigrantů (v Evropském prostředí například Musterd [2005], Schönwälder [2007]). V českém prostředí teoreticky vymezil sociální vyloučení a prostorovou segregaci Toušek [2007]. Diskuse na toto téma probíhá především v souvislosti s tzv. vyloučenými lokalitami s vysokým podílem romského obyvatelstva [Zoubková 2012]. Za asistence Evropského strukturálního fondu pořídilo

Ministerstvo pro místní rozvoj v roce 2005–2006 Analýzu sociálně vyloučených romských lokalit a komunit a vytvořilo jejich databázi včetně geografického výstupu [MMR 2007].

Výrazně menší pozornost je věnována rezidenční segregaci v širším významu tohoto pojmu. Komplexně se rezidenční segregací ve vymezení zahrnujícím veškeré projevy „sociálně-prostorové[ho] oddělení bydlišť sociálních skupin, které mají ve společnosti nerovné postavení“, zabývá publikace MMR *Rezidenční segregace* [Sýkora 2010], podle níž se rezidenční segregace týká sociálně vyloučených, sociálně slabých, kulturně odlišných, ale i „citadel“ či „gated communities“ sociálně silných společenských elit [op. cit.: 26–30]. Vlivu rezidenční segregace na sociální soudržnost a vyloučení se věnuje například Mareš [2000], Mareš, Srovátka [2008].

Změny prostorového rozmístění obyvatelstva ve sledovaném období samozřejmě úzce souvisejí se suburbanizací, jež však není předmětem této stati. Tematikou suburbanizace se u nás soustavně zabývá skupina pracovníků Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy s publikačními výstupy na webových stránkách <http://www.suburbanizace.cz>.

Sociální, ekonomická a územní soudržnost jako politika EU a státu

Posílení hospodářské a sociální soudržnosti bylo jedním z cílů Smlouvy o Evropské unii z roku 1992. Hospodářská, sociální a územní soudržnost je sdílenou pravomocí EU a jejích členských zemí podle článku 174 Lisabonské smlouvy [CEC 2007a] a je jako taková prosazována společnými regionálními a sociálními politikami a implementována tam, kde je to třeba, pomocí strukturálních a dalších fondů EU. Evropská úroveň politiky soudržnosti se věnuje především odstraňování disparit v měřítku členských zemí, popřípadě regionů NUTS 2. Zaměření a obsah těchto nástrojů se mění pro jednotlivá plánovací období EU. Reforma politiky soudržnosti EU pro období 2014–2020 reaguje na kritiku politiky předchozího období, jako postrádající hmatatelné výsledky [Atkinson 2014]. Směřuje k soustředění podpory do menšího množství priorit a zaměření se na výsledky odpovídající potřebě posílení globální konkurenceschopnosti EU ve smyslu cílů EU 2020 [CEC 2014]. Politika se orientuje na posílení výkonnosti a zacílení projektů v propojení s „inteligentní specializací“ a „novým hospodářským vládnutím“ [McCann Ortega-Argilés 2013]. Nově zaváděné nástroje jako integrované územní investice (Integrated Territorial Investment, ITI) a místní rozvoj vedený komunitou (Community Lead Local Development, CLLD, transformace LEADER) budou představovat velkou výzvu pro kapacity místních a regionálních správ [Atkinson 2014]. V případě méně rozvinutých regionů, k nimž kromě Prahy patří celá Česká republika, mají být priority politiky soudržnosti uplatněné pro využití strukturálních fondů odvozeny od specifických potenciálů předmětného území („endogenní rozvoj“).

Česká republika jako člen EU od roku 2004 vymezuje regiony se soustředěnou podporou státu v rozlišení okresů (NUTS 4) nebo podrobnějším. Strategie udržitelného rozvoje z roku 2010 [MŽP 2010] uvádí na prvním místě mezi prioritami územního rozvoje „posílení územní soudržnosti jako prostředek pro zvýšení ekonomického a ekologického potenciálu, konkurenceschopnosti a sociální úrovně regionů“. Politika územního rozvoje z roku 2008 mezi republikovými prioritami územního plánování pro zajištění udržitelného rozvoje území uvádí: „Předcházet při změnách nebo vytváření urbánního prostředí prostorově sociální segregaci s negativními vlivy na sociální soudržnost obyvatel [...]. Podporovat polycentrický rozvoj sídelní struktury. Vytvářet předpoklady pro posílení partnerství mezi městskými a venkovskými oblastmi a zlepšit tak jejich konkurenceschopnost.“ [MMR 2008]

Evropská i česká politika regionálního rozvoje jsou tedy pro další období cíleny ke zvýšení konkurenceschopnosti územních celků. Strukturální podpora pro rozvoj méně rozvinutých území EU bude vycházet z jejich endogenních potenciálů a bude vyžadovat výrazně vyšší institucionální kapacitu při jejich identifikaci a využití.

Použitá metoda

Teorie konvergence či divergence regionálního rozvoje v podmínkách liberalizované ekonomiky a společnosti lze verifikovat sledováním dynamiky řady ukazatelů vytvořených na podkladě dat ze sčítání lidu, domů a bytů (SLDB) a dalších dat ze statistik sledovaných Českým statistickým úřadem. Stejných zdrojů lze využít pro popis a analýzu jevů souvisejících s rezidenční segregací. Přitom se vychází z předpokladu, že s prostorovými ekonomickými změnami úzce souvisí i změny v sociálněprostorové organizaci. Dále lze identifikovat souvislosti mezi zjištěným vývojem ekonomických disparit a změnami sociálního a demografického složení obyvatel jednotlivých územních jednotek.

Pro analýzu prostorové sociálně-ekonomické polarizace v Česku prvního desetiletí 21. století byly použity běžné standardní metody. K dosažení dostatečně vypovídajícího a plastického obrazu byly prostorové změny a s nimi související vznik a vývoj disparit sledovány na několika prostorových úrovních. Úroveň NUTS 2 (u nás tzv. regiony soudržnosti), popřípadě NUTS 3 (u nás jsou to kraje) sledovaná v celoevropských analýzách EUROSTATem anebo pracemi projektu ESPON a využívaná například pro účely strukturálních fondů EU zřejmě pro posouzení disparit v rámci Česka nepostačuje, protože zprůměrovává často i velké rozdíly v rámci kraje, okresu či v některých případech dokonce i obcí. Proto byla v rámci republiky sledována vedle krajů především správní území obcí s rozšířenou působností (ORP), jejichž měřítko je ve venkovském území srovnatelné s velikostí místních pracovištních regionů/systémů [srov. Calafati 2005; Sýkora, Muliček 2009; Maier, Muliček, Franke 2010]. Pro vybraný menší celek (metropolitní prostor Prahy) pak byly využity obce a městské části, v detailu pak i základní sí-

delní jednotky (ZSJ) jako nejmenší veřejně dostupná podrobnost údajů ze SLDB. Využití dat SLDB sice umožňuje pracovat až v tomto územním detailu, zároveň ale limituje náplň indikátorů, které mají k popisu změn sloužit, a je samozřejmě omezeno jen na roky cenzu. V případě použití dat běžné statistiky, která zahrnují širší spektrum tematických dat a jsou častěji aktualizována, tedy nezbyvá, nežli se spokojit s údaji za větší územní jednotky.

Některá z dat umožňují popis kvantitativních změn v prostorovém rozložení obyvatel a ekonomických aktivit, k nimž ve sledovaném období došlo: jedná se například o data o počtu obyvatel a hrubém domácím produktu. Druhá skupina dat může posloužit k indikaci kvalitativních sociálních a ekonomických změn v území: například demografické stáří populace a dosažené vzdělání obyvatel, které do jisté míry může vypovídat o dosažených příjmech obyvatel. Dělicí čára mezi kvantitativními a kvalitativními změnami ale není jednoznačná. Někde na pomezí mezi oběma skupinami se nachází vývoj ekonomické aktivity obyvatelstva, počtu bytů a obytné plochy. Kvantitativní a kvalitativní změny spolu zřejmě úzce souvisejí a navzájem interferují. Kvantitativní změny mohou mít kvalitativní důsledky i příčiny: růst počtu obyvatel sám o sobě je kvantitativní ukazatel, ale může mít kvalitativní rozměr, pokud se jedná o růst založený na příchodu vzdělaných a ekonomicky aktivních lidí. Tentýž růst ale může indikovat negativní kvalitativní změnu, patří-li příchozí převážně k nižším sociálním vrstvám, a může být problematický i tehdy, pokud by například v regionu zůstávali a do regionu přicházeli převážně lidé v postproduktivním věku „na odpočinek“.

K popisu dynamiky změny byly povětšinou sledovány indexy změn podílu příslušné veličiny za sledované území na celostátní hodnotě téže veličiny: hodnota indexu změny podílu rovna jedné tedy znamená, že veličina za sledované území si zachovala tentýž podíl v porovnání s celým Českem, tedy že tato hodnota za sledované období narostla nebo se snížila proporčně stejně jako v celé republice. Indexy změny podílu umožňují srovnávat dynamiku relativních změn mezi jednotlivými územími, aniž by toto srovnání deformovaly změny, k nimž ve sledovaném období došlo v celorepublikovém měřítku. Absolutní změny (růst či pokles) a změny vyjádřené v procentech pouze doplňují celkový obraz tam, kde je to potřebné.

Veškerá použitá data pocházejí z veřejných zdrojů. Data ze SLDB 2001 a 2011 za obce byla sjednocena podle kódu obcí a následně byla agregována na úroveň ORP podle jejich kódu. Indexy popisující změny mezi roky sčítání 2001 a 2011 byly vytvářeny obecně podle rovnice:

$$\frac{(\text{hodnoty jevu za sledované území v roce 2011} / \text{suma hodnot jevu za ČR v roce 2011})}{(\text{hodnoty jevu za sledované území v roce 2001} / \text{suma hodnot jevu za ČR v roce 2001})}$$

Obdobný postup byl použit i v případě, že sledovaným jevem, tedy vstupní hodnotou pro indexaci, byl index (v případě tzv. indexu stáří), takže výsledný indikátor je vlastně indexem indexů.

Pro zjištění korelace zkoumaných trendů byl zkoumán vzájemný vztah indexů za jednotlivá sledovaná správní území ORP pomocí analýzy prostorové autokorelace metodou místních ukazatelů prostorového shlukování (Local Indicators of Spatial Association, LISA). Prostorová autokorelace byla zvolena vzhledem k povaze dat, která lze prostorově umístit a zjistit tak závislost výskytu jevu (v našem případě indexu) v prostoru na výskytu tohoto jevu v blízkém okolí, takže je možno hledat souvislosti a odlišnosti v prostoru [Spurná 2008; aplikace též Blažek, Netrdová 2009].

K určení míry prostorového shlukování bylo využito lokálního Moranova I kritéria, při kterém dochází k testování nulové hypotézy. Vyhodnocení prostorové míry shlukování jednotlivých indexů bylo vytvořeno v programu ArcGIS za využití nadstavby Geostatistical Analyst.

Pro vytvoření typologie byla z pořadí všech indexů využita metoda shlukové analýzy pomocí statistického softwaru XLSTAT, který tvoří samostatně funkční nadstavbu MS Excel. Vzájemný vztah indexů poskytl informaci pro vytvoření typologie území z hlediska vývojových trendů. Pro typologii bylo stanoveno pořadí všech 206 ORP pro jednotlivé sledované indexy: za obyvatelstvo celkem, obyvatelstvo ve věku 0–14 let, ekonomicky aktivní obyvatelstvo, trvale obydlené byty a vysokoškolsky vzdělané obyvatelstvo. Pořadí bylo vytvořeno v softwaru MS Excel pomocí funkce RANK, která vrací pořadí podle velikosti čísel (hodnot indexů), a jeho výsledné hodnoty jsou svojí velikostí úměrné hodnotám v seznamu.

K výpočtu byla využita hierarchická metoda shlukování (Hierarchical Agglomerative Clustering – AHC). V rámci vlastní analýzy byla využita Wardova metoda nejmenšího součtu odchylek čtverců od středů shluků. Během výpočtu dochází ke stanovení vztahu mezi proměnnými a rozdělení datového souboru do skupin na základě uživatelem definovaného počtu skupin. Počet skupin tak není zjišťován v průběhu analýzy dat, ale byl do analýzy zadán uživatelem.

Analýza dílčích vývojových trendů

Populační vývoj

Analýza potvrdila, že v období 2001–2011 došlo k výrazné změně oproti předchozímu desetiletí. Zatímco rozmístění populace v devadesátých letech bylo v podstatě stabilní a pouze velká města zaznamenala (poprvé od odsunu Němců po konci druhé světové války) absolutní úbytky, první dekáda 21. století výrazně diferencuje jednotlivé regiony, mikroregiony, obce, a dokonce i části velkých měst.² Na regionální úrovni se výrazně projevuje populační růst Středočeského

² Údaje SLDB 2001 o počtu obyvatel se vztahují k trvalému bydlišti, v SLDB 2011 k místu trvalého pobytu. Tento rozdíl mohl zkreslit porovnání tím, že někteří obyvatelé mají trvalé bydliště jinde, než kde trvale pobývají. Míru zkreslení lze jen velmi těžko odhadnout.

kraje a Prahy, dohromady o více než čtvrt miliónu (267 tisíc) obyvatel. V kontrastu s tím je regresivní vývoj v krajích zasažených ztrátami pracovních příležitostí, vyvolanými především zánikem „starého“ průmyslu: Moravskoslezský kraj ztratil 64 tisíc obyvatel; v krajích Zlínském, Olomouckém, Vysočině, Ústeckém a v nejmenším Karlovarském se populační ztráty pohybovaly mezi 10 a 15 tisíci obyvatel. Vysvětlení změny po roce 2000 proti konci předcházejícího století zřejmě spočívá v již zmíněném růstu podílu obyvatel, kteří mohli „volit nohama“ a realizovat svoji potřebu bydlení tam, kde je lepší možnost pracovního uplatnění. Významným faktorem ovlivňujícím rozmístění obyvatel v území se stala také zahraniční migrace, která se ve sledovaném období významně podílela na populačních přírůstcích a která směřovala především do metropolitních oblastí a dalších velkých měst [Bartoňová 2008].

V lokálním měřítku zaznamenaly populační růst především obce v „rostoucích“ krajích v suburbánním zázemí obklopujícím krajská města,³ zatímco ostatní obce těchto krajů se na růstu podílely jen minimálně, popřípadě zaznamenaly dokonce populační ztráty. Míra růstu a plošná velikost suburbanizačních prstenců obklopujících krajská centra „rostoucích“ krajů je úměrná atraktivitě tohoto centra a také míře populačního růstu celého kraje (Prahu pro tento případ pokládáme za centrum středních Čech).

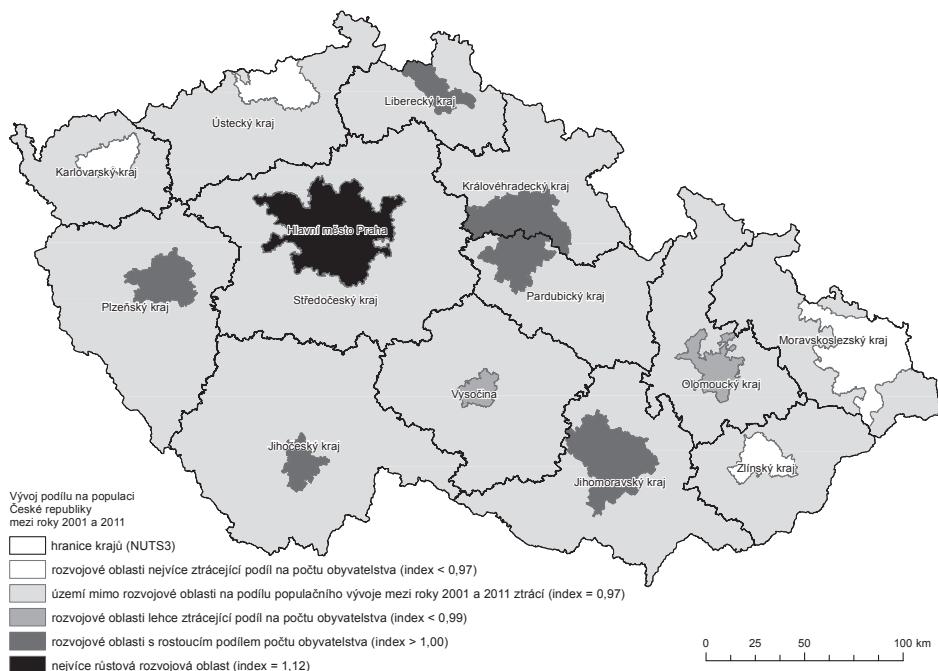
Samotná krajská města buď rostla podstatně menším tempem nežli jejich suburbánní zázemí (nejvíce Praha, o 9 %, dále Liberec, o 3,7 %, Plzeň o 2,8 % a Brno o 2,6 %), nebo obyvatelstvo ztrácela.

Zajímavé je porovnání populačního vývoje v rozvojových oblastech vymezovaných pro účely územního plánování v národní Politice územního rozvoje [MMR 2008] a upřesňovaných krajskými zásadami územního rozvoje.⁴ Z hlediska vývoje populačního podílu na obyvatelstvu celé České republiky lze za rostoucí označit pouze některé rozvojové oblasti (viz Obrázek 1): index změny podílu na obyvatelstvu České republiky v pražské rozvojové oblasti mezi roky 2001 a 2011 dosáhl hodnoty 1,12 (pražská rozvojová oblast tedy zvýšila svůj podíl na obyvatelstvu republiky o 12 %); rozvojové oblasti plzeňská a brněnská vykazují index změny 1,044. Pro další rozvojové oblasti jsou hodnoty indexu nižší: v liberecké 1,016, českobudějovické 1,015 a v královéhradecko-pardubické 1,005. Ostatní rozvojové oblasti svůj podíl na počtu obyvatelstva republiky ztrácely, přestože v absolutních hodnotách rostly ještě rozvojové oblasti Jihlavy a Olomouce. I do rozvojových oblastí se tedy promítaly celkové tendence populačního vývoje v regionech vyvolané změnami jejich ekonomické prosperity.

³ Také v tomto případě lze spolehlivost dat SLDB zpochybňovat. Ze zkušenosti obecních zpráv rostoucích suburbií vyplývá, že až pětina obyvatel nových rezidenčních „satelitních“ lokalit deklaruje trvalé bydliště v bytě (a setrvačností možná i místo trvalého pobytu) ve městě, odkud se přistěhovali.

⁴ Rozvojové oblasti jsou vymezeny kolem krajských měst, pro Hradec Králové a Pardubice je vymezena společná rozvojová oblast.

Obrázek 1. Polarizace jednotlivých rozvojových oblastí České republiky a ostatního území: indexy vývoje podílu na populaci ČR v letech 2001–2011

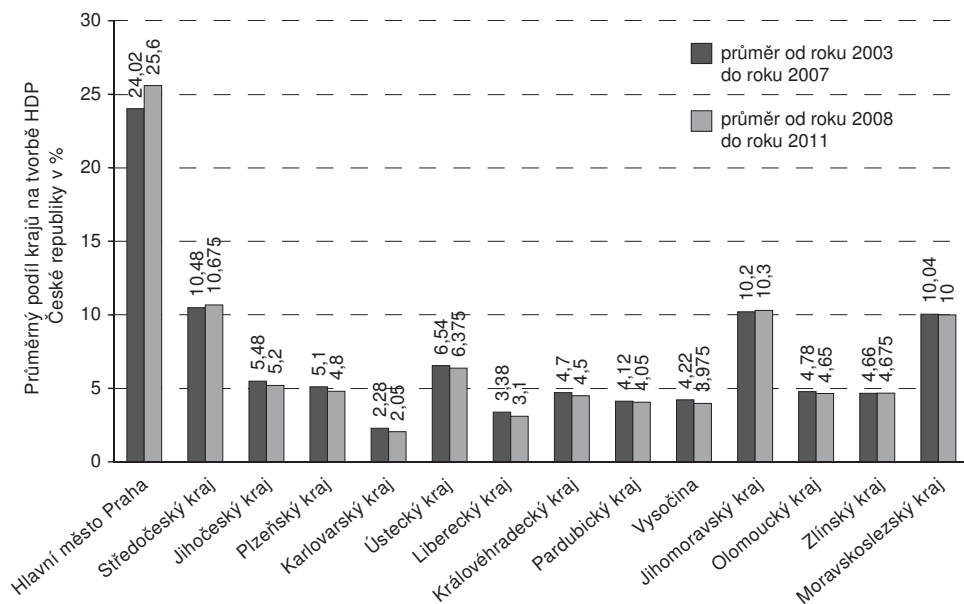

Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013, MMR 2008, ZÚR krajů ČR; zpracování vlastní.

Ekonomická aktivita, hospodářství a zaměstnanost

Podíl *ekonomicky aktivního obyvatelstva*⁵ v národním měřítku mezi roky 2001 a 2011 podle údajů sčítání klesl: ubylo 3,3 % ekonomicky aktivních obyvatel. Pokles nelze přičítat demografickému stárnutí, protože podíl obyvatel ve věku mezi 15 a 65 lety se ve sledovaném období ještě zvýšil o 1,5 %. Vysvětlení zřejmě spočívá v dramatickém nárůstu osob s nezjištěným údajem o ekonomické aktivitě

⁵ Český statistický úřad v SLDB považuje za ekonomicky aktivní všechny osoby představující pracovní sílu – zaměstnané (pracující) a nezaměstnané. Mezi zaměstnané patří všechny osoby ve věku 15 a více let, které v rozhodný okamžik sčítání byly v placeném zaměstnání jako zaměstnanci, patřily mezi sebezaměstnané (zaměstnavatelé, samostatně činní, členové produkčních družstev) nebo pomáhající členy rodiny. Zahrnuti jsou rovněž pracující důchodci, pracující studenti a učni a ženy na mateřské dovolené (28, resp. 37 týdnů). Nezaměstnané jsou pak všechny osoby ve věku 15 a více let, které byly v rozhodný okamžik sčítání bez práce, hledaly aktivně práci a byly připraveny k nástupu do práce.

Graf 1. Podíl krajů na tvorbě hrubého domácího produktu České republiky

Zdroj: běžná statistika ČSÚ; zpracování vlastní.

(z 82 tisíc na 571 tisíc); pokles byl zaznamenán i v počtu ekonomicky neaktivních. V jednotlivých územích se podíl ekonomicky aktivních obyvatel na ekonomicky aktivní populaci republiky vyvíjel zásadně v souladu s vývojem podílu jejich populace na obyvatelstvu republiky. Polarizace podílu ekonomicky aktivních obyvatel se vyskytuje pouze mezi zázemím Prahy a dalších růstových center rozvojových oblastí na jedné straně a na straně druhé demograficky velmi starými venkovskými územími, která se nacházejí na rozhraní mezi středními, západními a severními Čechami, v pohraničí severních Čech a podél hranic se Slovenskem (tzv. vnitřní periferie, identifikovaná a popisovaná v pracích Jiřího Musila – například Musil [1988], Musil, Müller [2008]). V těchto částech republiky se zřejmě sčítají a vzájemně umocňují vlivy demografického stárí a malé nabídky pracovních míst.

Data o *hrubém domácím produktu* sleduje statistika pouze do úrovně krajů. V období 2001–2011 narostl hrubý domácí produkt republiky 1,521krát, přičemž tempo růstu nad celorepublikovým průměrem zaznamenaly kraje Moravskoslezský, Praha a Zlínský. Pokud ale sledujeme delší období 1995–2011, které zahrnuje i období prudkého poklesu hrubého domácího produktu ve starých průmyslových regionech ve druhé polovině devadesátých let, zjistíme, že v tomto období narůstal hrubý domácí produkt nad průměrem republiky (2,45krát) vlastně

pouze v Praze (3,08krát) a velmi mírně ve Středočeském kraji (2,48krát). Růst hrubého domácího produktu v ostatních krajích je pod průměrem republiky a jeho hodnoty za tyto kraje se od sebe nijak podstatně neliší; nejslabší růst, tedy relativně největší pokles ve srovnání s průměrem Česka, zaznamenal Karlovarský kraj.

Graf 1 porovnává dvě období, která se navzájem velmi výrazně odlišují co do ekonomické prosperity: období prudkého konjunkturálního růstu 2003 až 2007 a období poznamenané krizí 2008 až 2011. Z grafu je patrné, že výrazné disparity v podílu krajů na domácím produktu, které se objevily již v předchozím období v souvislosti s ekonomickou transformací devadesátých let, se dále prohlubovaly v období po roce 2008, tedy v letech poznamenaných ekonomickou krizí.

S vývojem hrubého domácího produktu nekoreluje vývoj *nezaměstnanosti*, kde se po prudkém nárůstu zejména ve druhé polovině devadesátých let stabilizovaly největší (tedy nejméně příznivé) hodnoty v Ústeckém kraji, na Jesenicku a Ostravsku a ve venkovských částech jihomoravského pohraničí. Vysvětlení této skutečnosti by zasluhovalo samostatný výzkum; příčiny by snad bylo možno hledat v menší či větší flexibilitě pracovní síly, popřípadě v menší či větší ochotě přijmout i málo placenou práci. Konjunkturální výkyvy míry nezaměstnanosti poněkud více dopadají na tato problémová území; rozmístění problémových území v republice je již přinejmenším po deset let stabilizované.

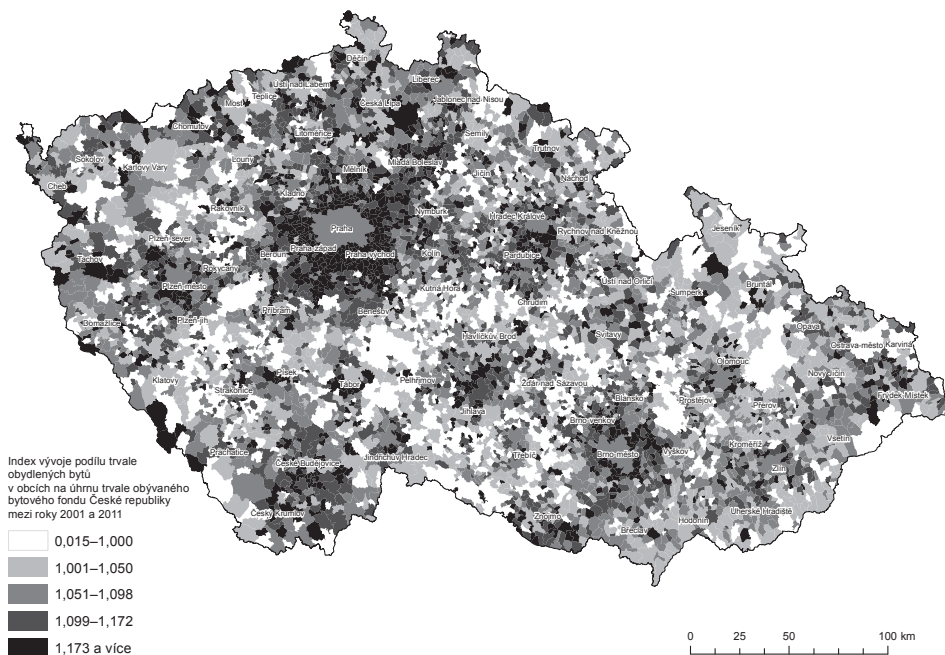
Indikace kvalitativních změn

Pro popis a analýzu kvalitativních změn bezprostředně ovlivňujících „měkké“ podmínky pro kvalitu života obyvatel byla sledována data o vývoji počtu a velikostního standardu bytů, demografického stáří populace a dosaženého vzdělání obyvatel.

Počet *trvale obydlených bytů* v desetiletí 2001–2011 podle údajů SLDB vzrostl z 3 827 678 na 4 104 635, tedy o 276 tisíc neboli v relativním vyjádření o 7,24 %. Na tomto růstu se podílela především nová výstavba: v letech 2001–2010 včetně, tedy zhruba v období mezi daty sčítání, bylo dokončeno 329 441 bytů. Rozdíl mezi dokončenými novými byty a růstem trvale obydlených bytů je způsoben odpadem bytů, tedy jejich nevyužíváním pro bydlení, změnou jejich funkce na nebytovou nebo fyzickým zánikem (demolicí).

Počty dokončovaných bytů se v jednotlivých letech po roce 1990 výrazně lišily: v období vysoké konjunktury 2004–2010 počet dokončovaných bytů překračoval 30 tisíc ročně, zatímco v „transformačních“ letech 1994–1997 to bylo jen mezi 10 a 20 tisíci ročně. Naprostá většina bytů v tomto období vznikala v tržním prostředí, takže vývoj intenzity bytové výstavby zobrazuje s jistým zpožděním konjunkturální výkyvy poptávky a kupní síly stavebníků. Na bytové výstavbě se nejvíce podílel Středočeský kraj s intenzitou 5,04 bytu/1000 obyvatel oproti celorepublikovému průměru 2,72 bytu/1000 obyvatel. Nejslabší intenzitu nedosahu-

Obrázek 2. Indexy vývoje podílu trvale obydlených bytů v obcích na úhrnu trvale obývaného bytového fondu České republiky mezi roky 2001 a 2011

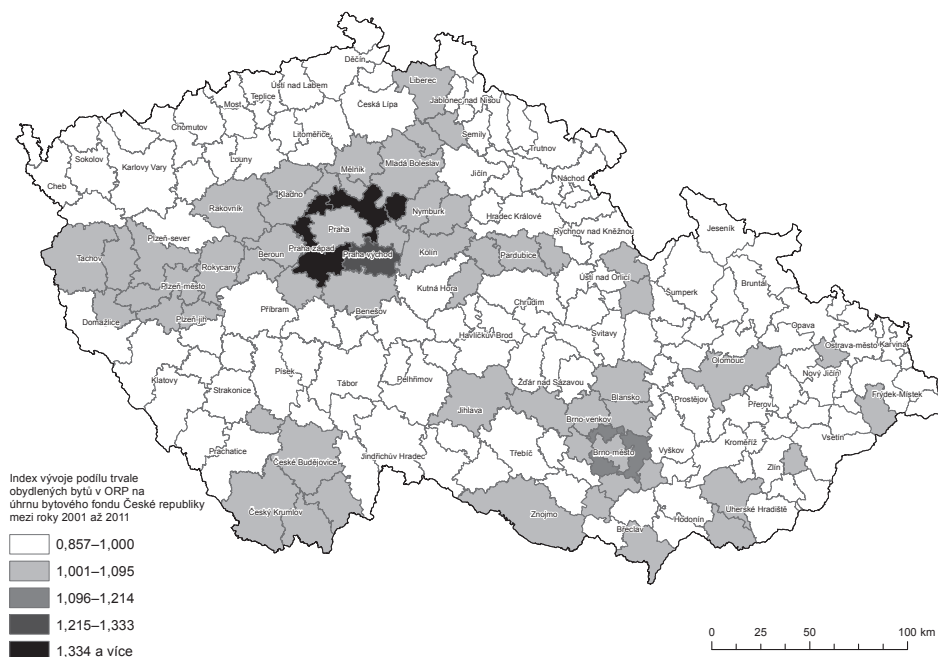

Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

jící 2 bytů/1000 obyvatel zaznamenaly kraje Ústecký a Zlínský. V okresní úrovni byla v roce 2010 zaznamenána intenzita přes 5 bytů/1000 obyvatel v okresech Praha-západ, Praha-východ, Brno-venkov, Beroun, České Budějovice, Hradec Králové a Kolín. Intenzitu pod 1,5 bytu/1000 obyvatel v tomtéž roce vykázaly severočeské okresy v pásu od Chomutova přes Most, Teplice, Ústí nad Labem, Děčín až do České Lípy, na Moravě okres Přešov a ve Slezsku Karviná [MMR 2011: 64n.].

Obce, kde došlo mezi lety 2001 a 2011 k největšímu relativnímu růstu počtu trvale obydlených bytů, se nacházejí především v zázemí prosperujících metropolí Prahy [srov. Němec 2011] a v menší míře Brna. Dále byl růst zaznamenán v některých obcích v zázemí dalších růstových regionálních center: Českých Budějovic, Plzně, Hradce Králové, Liberce a Jihlavy, ale také například Mladé Boleslavi a Tábora (viz Obrázek 2). S jistým zjednodušením lze konstatovat, že růst zaznamenaly obce v některých rozvojových osách (především Praha – Plzeň – hranice SRN, Praha – Hradec Králové / Pardubice); růst v jádrových městech ale zpravidla nedosahoval ani průměru republiky (viz Obrázek 3). Obce, kde byl za-

Obrázek 3. Indexy vývoje podílu trvale obydlených bytů v ORP na úhrnu bytového fondu České republiky v období 2001 až 2011

Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

znamenán růst podílu bytů na celostátním bytovém fondu přesahující 10 % (tedy index růstu podílu na celostátním bytovém fondu přesahoval 1,1), leží zpravidla v suburbánním zázemí metropolí a krajských měst.

Extrémní relativní nárůst počtu trvale obydlených bytů přes 25 % vykázaly také některé malé obce v periferních venkovských územích s vysokým podílem rekreačního bydlení. Zde se ale může jednat o vliv malého základu, k němuž se nárůst vztahuje, a také o zkreslení dat formálním převodem, či spíše návratem z kategorie rekreačních chalup zpět do trvale užívaného bytového fondu.

„Startovní pozice“ plošného standardu bydlení vyjádřeného obytnou plochou bytů v jednotlivých územích byla rozdílná díky různému podílu rodinných domků a různé skladbě bytového fondu vzniklého v předchozích obdobích. Sledovány byly správní obvody obcí s rozšířenou působností – ORP. Vysoký plošný standard tradičně vykazují venkovské ORP na jižní a východní Moravě, kde se též vyskytují v průměru největší bytové domácnosti. I zde lze ale odlišit „chudší“ ORP Valašska a Slezska (Valašské Klobouky, Jablunkov). ORP s velkými městy se vyznačují v průměru malými bytovými domácnostmi s velkým podílem

domácností jednotlivců, velkým podílem bytů ve vícebytových domech, a tudíž i menšími byty.

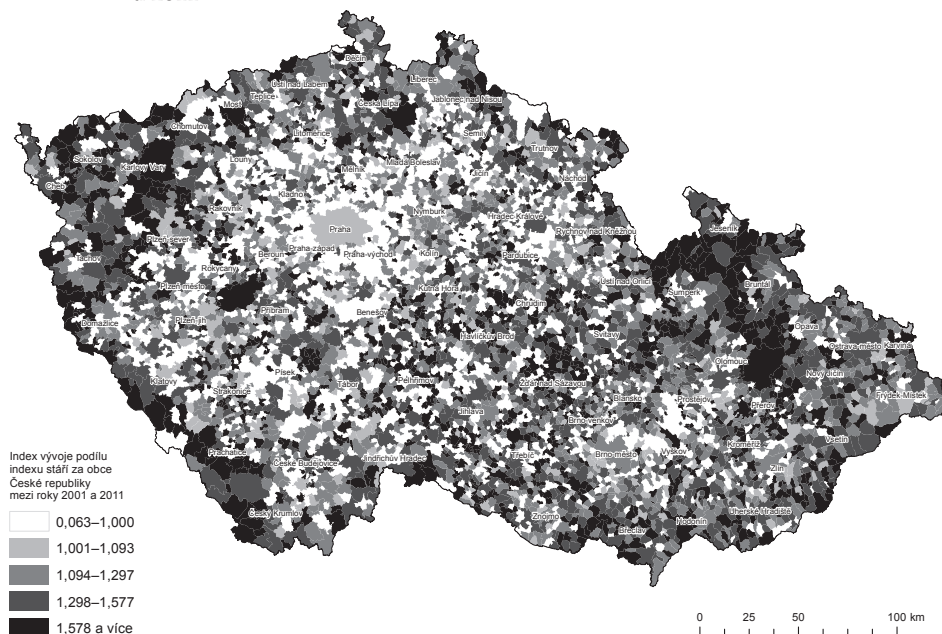
Obytné plochy nových bytů vzniklých v období 2001–2011 v průměru výrazně převyšovaly obytné plochy staršího bytového fondu, protože rodinné domy představovaly až dvě třetiny objemu nové výstavby bytů (65,07 % dokončovaných bytů v roce 2011) a obytná plocha nových bytů v rodinných domech se pohybovala v průměru kolem 96–98 m². Největší přírůstky standardu obytné plochy na obyvatele tedy zaznamenala území s největší intenzitou bytové výstavby, zejména pak vesnice v suburbánním zázemí rostoucích center. Plošný standard a typologická struktura nové bytové výstavby se ale rychle přizpůsobuje kupní síle stavebníků, tedy jejich sociálnímu profilu, a také fázi ekonomického cyklu. Od roku 2009 tak průměrná velikost obytné plochy v nově dokončovaných rodinných domech klesla na hodnoty kolem 95 m². Naopak velikost dokončovaných bytů v bytových domech dlouhodobě rostla ze 45,2 m² v roce 2000 až na 55 m² v roce 2010 [MMR 2011]: bydlení v bytových domech, stále častěji v přestavbových lokalitách ve vnitřním městě, se po předchozí epizodě útěku do předměstských bungalovů stává přijatelnou alternativou pro ekonomicky silnější a prostorově náročnější klientelu, což je v souladu s tradicí městského bydlení na evropském kontinentu.

Demografické stárnutí. První desetiletí 21. století zahájilo období zvýšeného stárnutí populace vyjádřeného růstem indexu stárí, tedy podílu počtu obyvatel starších 65 let k počtu obyvatelstva ve věku do 15 let. Přestože trend stárnutí lze označit za všeobecný, lze mezi roky 2001 a 2011 identifikovat i relativně „mládnoucí“ suburbánní zázemí hlavních růstových center Prahy, Brna, Hradce Králové a Plzně. I v těchto obcích, respektive mikroregionech ale rostl absolutní počet seniorů a zpravidla i jejich podíl na celkovém počtu obyvatel. Poměrně málo stárlo obyvatelstvo v již předtím „demograficky zestárých“ územích, například na Jičínsku nebo Písecku. Nově nejvíce „zestárly“ obce v západní části Opavského Slezska, na Karlovarsku, ve venkovských horských oblastech kraje Vysočina a v některých dalších odlehlých příhraničních územích, kde došlo k výraznému odlivu mladých ekonomicky aktivních obyvatel, nepochybně do území s větší nabídkou pracovních míst, která naopak vykazují relativní nárůst těchto skupin obyvatel (viz Obrázek 4).

Věková struktura obyvatelstva velkých měst a jejich funkčních regionů vyjádřená indexem stárí se měnila obdobně jako popsání kvantitativní změny, především celkový vývoj počtu obyvatel. Prosperující metropolitní, respektive městské funkční regiony, respektive rozvojové oblasti ve smyslu Politiky územního rozvoje, které vykazovaly výrazné populační přírůstky, „stárly“ méně nežli ostatní městské regiony, které byly postiženy regresivním vývojem. Jádrová města prosperujících regionů přitom stárla relativně více nežli jejich zázemí. Obce, které demograficky „mládlý“ nejvíce, toho zřejmě dosahovaly přistěhovalectvím rodin s dětmi; nacházejí se především v suburbánním zázemí velkých měst.

V případě demografického stárnutí populace sledovaného za jednotlivé části velkých měst v měřítku základních sídelních jednotek lze zaznamenat dra-

Obrázek 4. Indexy vývoje podílu indexu stáří za obce České republiky mezi roky 2001 a 2011

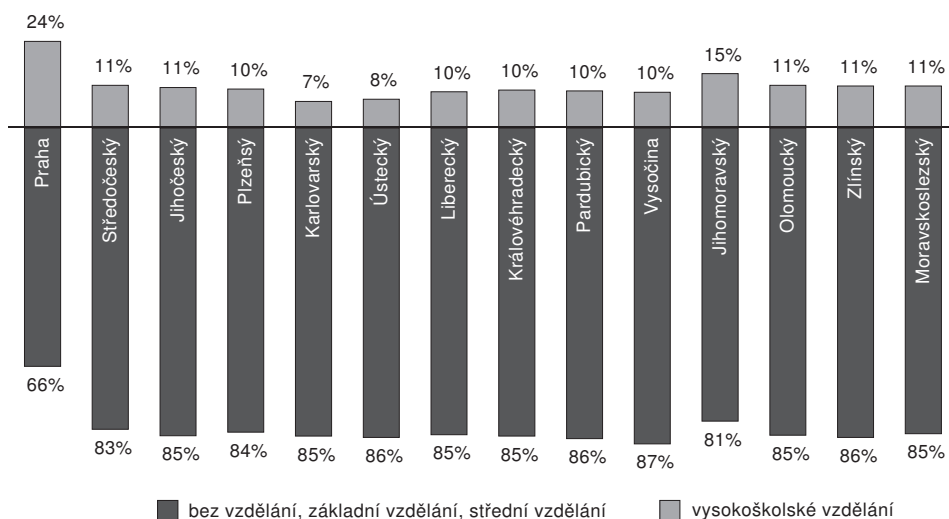

Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

matické stárnutí především na sídlištích, která z dob svého vzniku zdědila nevyváženou věkovou strukturu obyvatel a kde silné ročníky jejich prvních obyvatel dospěly do seniorského věku (k tématu demograficky „homogenních“ sídlišť viz například Musil [1993], Maier [2003]). Například v Praze v některých případech narostl podíl seniorů starších 65 let v ZSJ na sídlištích v období mezi SLDB 2001 a 2011 i více než pětkrát. Naopak ZSJ s lokalitami nového bydlení zaznamenávají posun demografické struktury vyjádřené indexem stáří směrem k vyššímu zastoupení předproduktivních složek obyvatelstva. I zde tedy do nových bytů přicházely hlavně mladší rodiny s dětmi.

Dosažené vzdělání obyvatel. Sledován byl vývoj zastoupení vysokoškolsky vzdělané populace ve věku 15 let a starší. Desetiletí mezi SLDB 2001 a 2011 se vyznačovalo podstatným nárůstem této složky obyvatelstva. Zatímco v roce 2001 mělo vysokoškolské vzdělání 8,89 % obyvatel republiky ve věku 15 let a více, v roce 2011 už to bylo 12,46 %. Počet vysokoškolsky vzdělaných obyvatel ve věku 15 let a více vzrostl za pouhých deset let ze 762,5 tisíc na 1114,7 tisíc, tedy o více než 46 procentních bodů. Tento historicky ojedinělý a zřejmě neopakovatelný růst byl výsledkem prudkého nárůstu studentů přijímaných na vysoké školy počínaje první polovinou devadesátých let až do druhé poloviny první dekády 21. století.

Graf 2. Podíly vysokoškolsky vzdělané populace a ostatní populace se zjištěným stupněm vzdělání na úhrnu populace ve věku 15 let a starší v krajích v roce 2011

Zdroj: ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

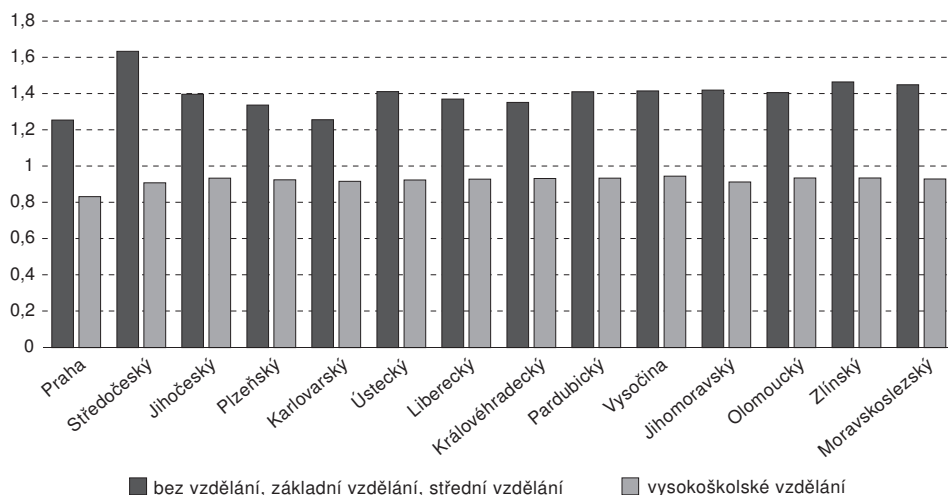
Poznámka: Data SLDB jsou bohužel výrazně poznamenána vysokým podílem nevyplněných údajů o vzdělání, zejména v Praze. Součty hodnot ve sloupcích jsou menší než 100 % právě o podíl nevyplněných údajů o vzdělání.

Nárůst vysokoškolsky vzdělané populace se týkal všech krajů a všech velikostních kategorií obcí, ale jeho prostorové rozmístění nebylo rovnoměrné. Vývoj zastoupení vysokoškolsky vzdělané populace v jednotlivých územích ovlivňovaly změny podílu vysokoškoláků ve sledované věkové skupině obyvatel území, ale také vývoj zastoupení této věkové skupiny na populaci těchto území.

Změny v prostorovém rozmístění vysokoškolsky vzdělaných obyvatel jsou pro jednotlivá území sledovány pomocí tří indikátorů: změny počtu vysokoškoláků, změny podílu vysokoškoláků a indexů vyjadřujících změny v podílu na vysokoškolské populaci ČR.

Porovnáním jednotlivých velikostních skupin obcí zjišťujeme, že relativně největším ziskům vysokoškoláků se těšily malé obce do tisíce obyvatel, ale v absolutních číslech byly nárůsty počtu vysokoškoláků významné až od kategorie od 500 obyvatel. Nejvíce vysokoškoláků přibýlo ve velkoměstech přes 100 tisíc obyvatel, především pak v Praze, ale relativní přírůstky vysokoškolské populace ve velkoměstech byly menší a podíl velkoměst na celkové vysokoškolské populaci Česka dokonce rostl skoro nejméně ze všech velikostních skupin obcí. Nejméně se na celkovém nárůstu podílu vysokoškoláků v populaci 15 let a starší podílela střední a velká města. Znamená to tedy, že malé obce „dotahovaly“ co do za-

Graf 3. Indexy změny podílu vysokoškolsky vzdělané populace a ostatní populace se zjištěným stupněm vzdělání na úhrnu populace starší 15 let včetně v krajích mezi roky 2001 a 2011

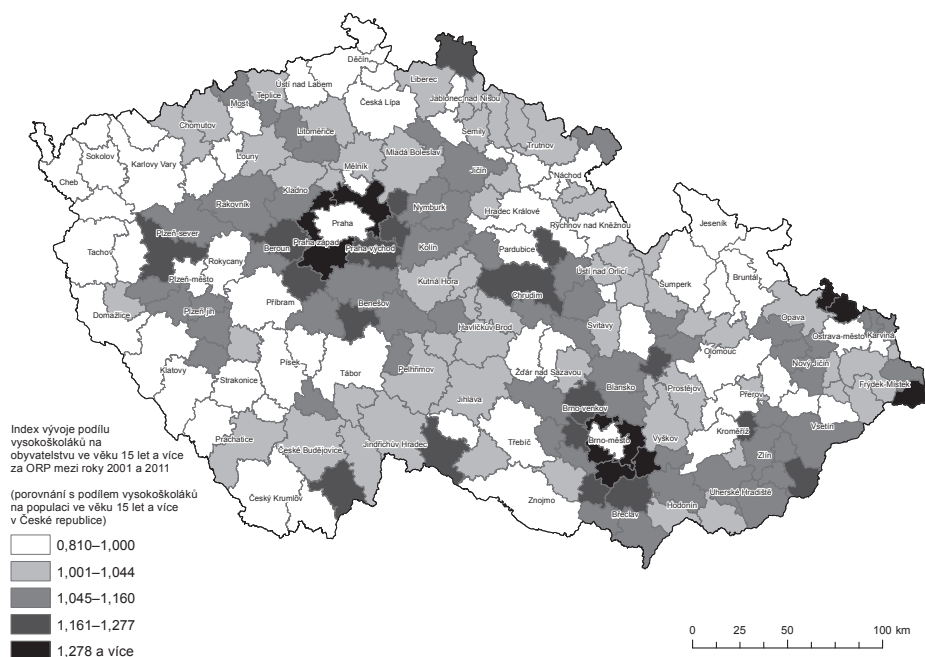
Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

stoupení vysokoškolské populace obce větší, ale tradičně silná pozice velkoměst tím nebyla prozatím oslabena: pokud některá skupina obcí v konkurenci o vysokoškolsky vzdělané obyvatele ztrácela, jsou to města velikostní skupiny mezi 20 a 50 tisíci obyvatel.

Pro sociální a územní soudržnost v národním měřítku jsou významné změny a trendy v rozmístění vysokoškoláků v regionech. Graf 2 ukazuje, že v porovnání krajů vykazovala nejvyšší zastoupení vysokoškolsky vzdělané populace od 15 let Praha, následovaná s jistým odstupem Jihomoravským krajem (zde je patrný vliv Brna, srovnej Obrázek 6). Nejmenší podíly vysokoškoláků vykazují kraje regionu soudržnosti Severozápad (Ústecký a Karlovarský). Karlovarský kraj spolu s Prahou přitom zaznamenaly nejmenší relativní nárůst podílu na vysokoškolsky vzdělané populaci Česka. Naopak nejvyšších relativních nárůstů dosahoval Středočeský kraj (hodnota indexu 1,167) a po něm s velkým odstupem Zlínský a Moravskoslezský kraj (viz Graf 3).

Praha s větší částí Středočeského kraje tvoří stále zřetelněji jeden pracovištní region [srov. Kuchyňka, Mulíček 2013; Maier, Mulíček, Franke 2010]. Výrazný růst podílu Středočeského kraje na vysokoškolské populaci republiky proto převážil vliv relativně malého nárůstu vysokoškoláků bydlících v Praze i relativní pokles podílu Prahy na vysokoškolské populaci Česka a spíše posílil její dlouhodobě výlučnou pozici vzdělanostního centra. Na opačné straně pomyslného žebříčku se

Obrázek 5. Indexy vývoje podílu vysokoškoláků na obyvatelstvu ve věku 15 let a více za ORP mezi roky 2001 a 2011 – porovnání s podílem vysokoškoláků na populaci ve věku 15 let a více v České republice

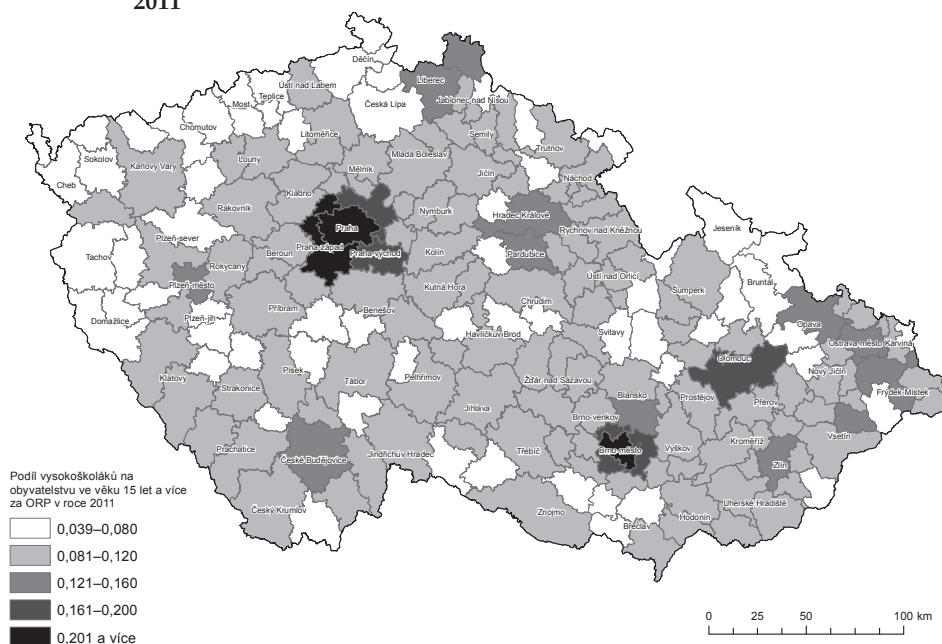

Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

nachází Karlovarský kraj, který vykazuje nejslabší absolutní i relativní hodnoty sledovaných indikátorů vývoje vysokoškolsky vzdělané populace.

Obrázek 5 nabízí pohled na vývoj prostorového rozmístování vysokoškolsky vzdělané populace v období 2001 až 2011 obdobný výše uvedenému zkoumání indexů změn podílu na celostátních hodnotách počtu obyvatel, indexu stáří a počtu bytů za ORP. I zde se pracuje s relativní změnou podílu územních jednotek na vysokoškolsky vzdělané populaci celé republiky, porovnává se tedy míra změny tohoto podílu, což je v situaci již zmíněného všeobecného nárůstu podílu vysokoškolsky vzdělané populace pro vzájemné porovnání jednotlivých území zajisté nezbytné. Podrobnější měřítko analýzy vývoje podílu vysokoškoláků, které pracuje s ORP jako územní jednotkou, jasně odlišuje jako území s výrazným nárůstem podílu vysokoškoláků na celostátní vysokoškolsky vzdělané populaci tatáž území, kde byla zaznamenána vysoká intenzita bytové výstavby, populační přírůstky a relativní demografické „mládnutí“. Jedná se tedy opět především o suburbanizační zázemí ekonomicky prosperujících metropolí a regionálních center. Přesto v absolutních číslech i v podílech vysokoškoláků na celkovém oby-

Obrázek 6. Podíl vysokoškoláků na obyvatelstvu ORP ve věku 15 let a starších v roce 2011

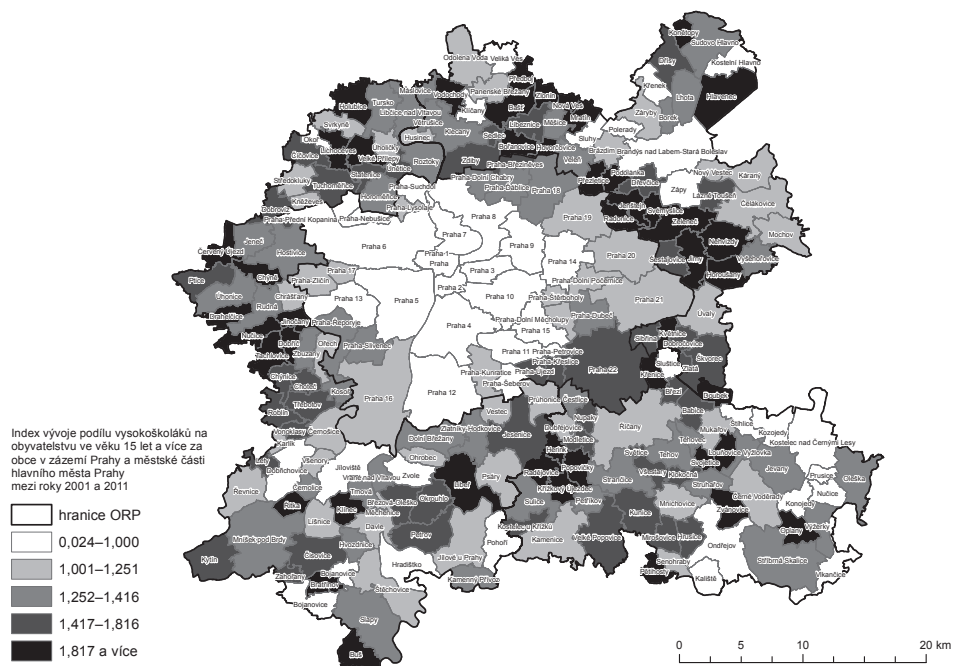

Zdroj: ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

vatelstvu jednotlivých území stále výrazně dominují centra rozvojových území a tradiční rozdíl ve vzdělanosti „měst“ a „venkova“ zatím nedokázalo zvyšování podílů některých suburbánních a venkovských území na vysokoškolském obyvatelstvu republiky výrazněji ovlivnit. Výraznější a ve svých důsledcích významnější je růst disparit ve vzdělanosti mezi „prosperujícími“ metropolitními regiony a ostatním územím, zejména „starým průmyslovým“. Rozdíl mezi relativními nárůsty počtu vysokoškolsky vzdělané populace v ORP a měnícím se podílu této populace v ORP na úhrnu vysokoškolsky vzdělaných obyvatel Česka je dobře patrný při srovnání obrázků číslo 5 a 6.

Z těchto dílčích sond lze usuzovat, že obyvatelé s vysokoškolským vzděláním migrovali v celostátním měřítku do krajů méně zatížených dědictvím „starého průmyslu“, zejména pak do jejich metropolitních/městských funkčních regionů, respektive rozvojových území, a na regionální úrovni převážně směrem od center do jejich bezprostředního suburbánního zázemí. Výsledná bilance pro jednotlivé případy je syntézou obou těchto proudů. Zejména v nejatraktivnějších částech republiky – tedy především v pražské a dále v brněnské rozvojové oblasti – dále výrazně rostla vysokoškolská složka populace v centrech i v jejich zázemí, a to jak absolutně, tak i relativně. Z pohledu změny podílu na vysokoškolské populaci stá-

Obrázek 7. Indexy vývoje podílu vysokoškoláků na obyvatelstvu ve věku 15 let a více za obce v zázemí Prahy a městské části hlavního města Prahy mezi roky 2001 a 2011 – porovnání s podílem vysokoškoláků na populaci ve věku 15 let a více v České republice

Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

tu ale vykazují centra zcela jiný trend nežli jejich zázemí: relativní změna podílu center na vysokoškolské populaci státu je pod celostátním průměrem, zatímco zázemí prosperujících center se stala hlavním cílem vysokoškolsky vzdělaných obyvatel. Migrace vysokoškolsky vzdělané populace tedy směřovala především do suburbánních zázemí a zejména v méně atraktivních rozvojových oblastech rostl podíl na vysokoškolsky vzdělané populaci v suburbánním zázemí přinejmenším zčásti „na úkor“ podílu vysokoškolsky vzdělané populace v jejich centrech.

Při použití podrobnějšího měřítka analýzy směrem k většímu územnímu detailu na příkladu území Prahy a jejího bezprostředního okolí (viz Obrázek 7) se ukazuje, že vývoj zastoupení vysokoškoláků v tomto zřejmě nejatraktivnějším prostoru republiky nebyl zdaleka stejnorodý. Přestože jako celek Praha zaznamenala největší nárůst vysokoškolsky vzdělané populace v republice, ve srovnání s některými obcemi ve svém okolí byly zejména vnitroměstské části Prahy relativně méně úspěšné. Nejúspěšnější v získávání vysokoškolsky vzdělané populace byly malé obce, které původně měly jen velmi malý podíl obyvatel

s vyšším vzděláním. Zde došlo k relativně velkému nárůstu počtu bytů a příliv obyvatel do nové rezidenční zástavby „satelitů“ zpravidla obklopující původní vesnice dramaticky změnil sociální strukturu původního venkovského obyvatelstva.

Určující vliv výstavby nových bytů a s ní spojeného přistěhování nových obyvatel na podíl vysokoškoláků se potvrdí i při přechodu do úrovně ZSJ v samotné Praze. Největší nárůst podílu na vysokoškolsky vzdělané populaci zaznamenávají ZSJ s lokalitami, kde ve sledovaném období došlo k rozsáhlejší výstavbě nových bytů. Jednalo se především o malá, původně venkovská sídla na okraji města. Ve vnitřním městě se jednalo o lokality přestavby a konverze, například na vltavském nábřeží Holešovic a ve Vysočanech. Dostupnost nového bydlení ve vnitřním městě omezená na vyšší příjmové vrstvy, které z nedostatku jiných dostupných dat reprezentuje vysokoškolský stupeň dosaženého vzdělání, tedy jednoznačně vymezuje sociální spektrum obyvatel těchto nových obytných lokalit.

Obyvatelé nových rezidenčních lokalit mají obdobnou věkovou strukturu, jako tomu bylo na socialistických sídlištích v době jejich zakládání, ale mimoto se vyznačují uniformním sociálním profilem typickým pro každou lokalitu, což je dáno již zmíněnou orientací jednotlivých rezidenčních rozvojových projektů na určitou cílovou skupinu klientů. Tím se liší od sociální promíšenosti většiny socialistických sídlišť, kterou nedokázalo ani dvacet let po pádu komunismu zcela proměnit [Ouředníček 2007; Ilík, Ouředníček 2007]. Zejména v případě větších koncentrací nové výstavby bytů v suburbánních lokalitách je tato uniformní sociální a věková struktura problematická z hlediska sociální soudržnosti v měřítku města a regionu [Sýkora 2003]. Nevyvážená věková struktura může představovat problém do budoucna, až silně zastoupené ročníky dnešních třicátníků dosáhnou pokročilého seniorského věku.

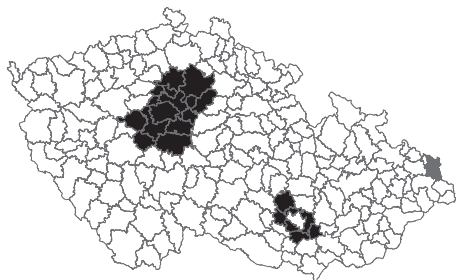
Uvědomění si důsledků narůstající prostorové sociální segregace bydlení je zřejmě slabé: Kostecký, Patočková, Illner [2012] na základě analýzy strategických dokumentů a rozhovorů s aktéry projektů rezidenční regenerace v Praze naznačují malou reflexi tohoto problému i v „problémových“ obytných čtvrtích, jakkoliv je vymezení „problémovosti“ zatím zřejmě velmi selektivní. Vzájemná propojenost změn v jednotlivých částech vlastního města a v jeho okolí nejsou v této souvislosti ve strategiích ani v názorech respondentů vůbec zmíněny.

Prostorová autokorelace vývojových trendů v území

Následující Obrázek 8 ukazuje prostorovou míru shlukování jednotlivých sledovaných indexů. Analýza identifikovala následující typy prostorové autokorelace: typ „vysoká–vysoká“ – pozitivní prostorová autokorelace obsahuje statisticky signifikantní výskyt ORP s vysokými hodnotami indexů; typ „vysoká–nízká“ – negativní prostorová autokorelace obsahuje statisticky signifikantní ORP s vysokými hodnotami indexu, které jsou obklopeny ORP s nízkými hodnotami

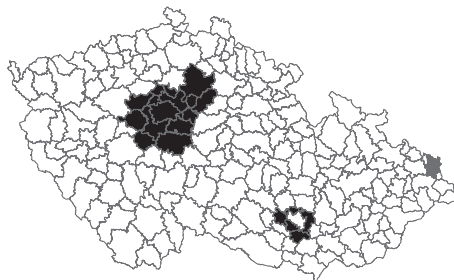
Obrázek 8. Vyhodnocení prostorové míry shlukování jednotlivých indexů

podíl obyvatelstvo celkem

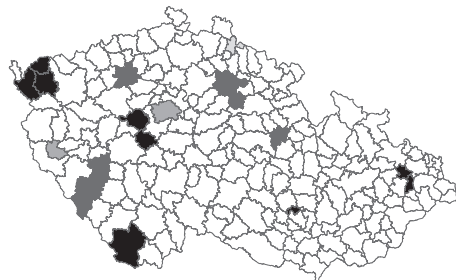
Praha (Z-skóre I = 7,29), Brno (Z-skóre I = 0,76)

podíl obyvatelstvo – věk 0–14 let

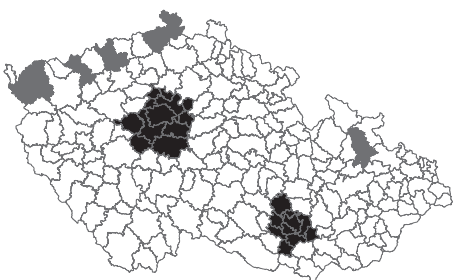
Praha (Z-skóre I = 5,61), Brno (Z-skóre I = 0,61)

podíl obyvatelstvo – věk 65 a více let

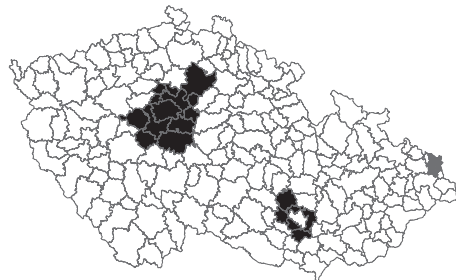
Praha (Z-skóre I = -6,65), Brno (Z-skóre I = -1,51)

podíl ekonomicky aktivní

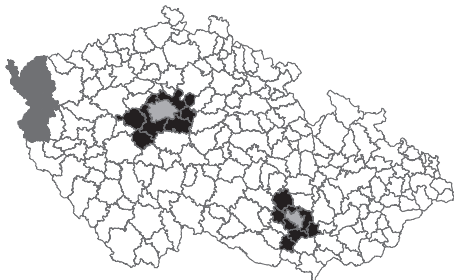
Praha (Z-skóre I = 4,32), Brno (Z-skóre I = 2,07)

podíl trvale obydlené byty

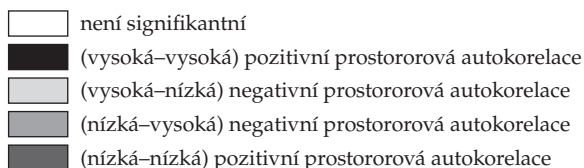

Praha (Z-skóre I = 2,29), Brno (Z-skóre I = 0,54)

podíl obyvatelstvo vysokoškolsky vzdělání

Praha (Z-skóre I = -4,73), Brno (Z-skóre I = -4,45)

Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013;
zpracování vlastní.

indexu; typ „nízká–vysoká“ – negativní prostorová autokorelace obsahuje statisticky signifikantní ORP s nízkými hodnotami indexu, které jsou obklopeny ORP s vyššími hodnotami indexu; typ „nízká–nízká“ – pozitivní prostorová autokorelace obsahuje statisticky signifikantní výskyt ORP s nízkými hodnotami indexů.

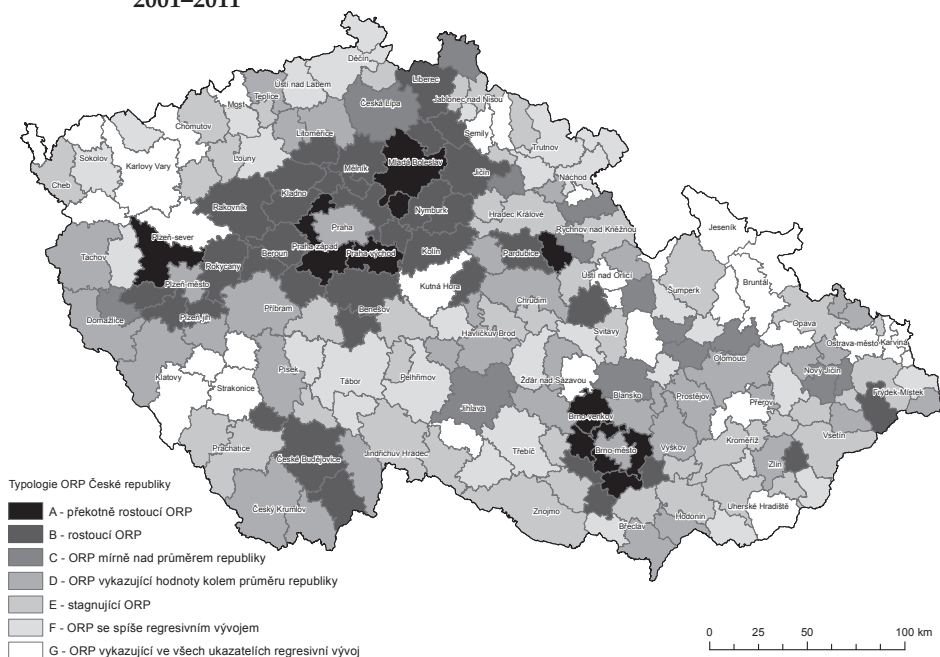
Zjištěné hodnoty za všechny jednotlivé sledované indikátory s výjimkou indexu podílu seniorů vykazují vysokou míru prostorové pozitivní autokorelace v územích metropolitních regionů Prahy a Brna. Centra těchto regionů se ale z této korelace v řadě ukazatelů vymykají a v případě indexu změny relativního podílu vysokoškolsky vzdělaných obyvatel dokonce vykazují negativní prostorovou korelaci typu „nízká–vysoká“. Pozitivní korelace typu „nízká–nízká“ se naopak vyskytují pro indexy relativní změny podílu ekonomicky aktivních a vysokoškolsky vzdělaných obyvatel v některých ORP severozápadních Čech.

Typologie území z hlediska vývojových trendů

Vysoká koincidence disparit ve výstavbě bytů, stáří populace a vzdělanosti signalizuje obecnější trend prostorové diferenciaci na úspěšná a problémová území. Pomocí shlukové analýzy vývoje podílu obcí na celorepublikových změnách počtu obyvatel, předproduktivních věkových skupin, ekonomicky aktivní populace, trvale obydlených bytů a vysokoškolsky vzdělané populace ve věku 15 let a více se dospělo k sedmi typům ORP: (A) překotně rostoucí ORP obklopující Prahu, Brno a v menší míře se vyskytující v zázemí dalších prosperujících regionálních center – Plzně, Hradce Králové / Pardubic, ale neobsahující tato samotná centra, a také ORP Mladá Boleslav; (B) rostoucí ORP vytvářející spolu s typem A rozsáhlý „růstový“ prostor zaujímající území většiny středních Čech s výběžky do městského regionu Plzně a Liberce, mimo tento prostor pak ORP související s dalšími regionálními centry Českými Budějovicemi, Pardubicemi a Brnem a ojediněle i další „ostrovní“ ORP na Moravě a ve Slezsku; (C a D) vykazující hodnoty kolem průměru republiky, anebo spíše mírně nad ním: ORP zařazené do této skupiny se nacházejí většinou v Čechách, a to spíše na jih a východ od „růstového“ prostoru Plzeň – Střední Čechy – Liberec; na Moravě se jedná především o širší zázemí Brna v ose Vídeň–Brno–Olomouc; (E) stagnující ORP převážně v severní polovině státu a ve východní části Moravy, v regionech „starého průmyslu“; (F) ORP vyznačující se spíše regresivním vývojem, převážně venkovské; (G) převážně periferní území vykazující prakticky ve všech ukazatelích relativně regresivní vývoj. Rozmístění těchto typů je znázorněno na Obrázku 9.

S jistým zjednodušením lze hovořit o „rostoucím jádru“ Čech s dalšími podstatně menšími rostoucími prostory kolem Brna a regionálních center v jižní polovině státu. Z tohoto zobecnění se vymykají vlastní metropolitní a regionální centra. Ta totiž nevykazují ve srovnání s celostátními trendy relativní růst ve sledovaných ukazatelích týkajících se vesměs obyvatelstva a rezidenční funkce.

Obrázek 9. Typologie ORP České republiky z hlediska vývojových trendů v období 2001–2011

Zdroj: ČSÚ 2003, ČSÚ 2013; zpracování vlastní.

Z hlediska dynamiky populačních změn v kvantitativním i kvalitativním ohledu centra městských regionů výrazně zaostávala za svým vlastním zázemím: nacházejí se za ním převážně o tři řády ve zpracované typologii. Například města Praha, Plzeň a Brno, jež vykazují relativně „nejvyšší“ typologické zařazení mezi centry, která jsou zároveň ORP, jsou zařazena do skupiny D, tedy mezi průměrná. Platí, že centra v prosperujících regionech vykazují úměrně „lepší“ hodnoty nežli centra ve stagnujících a problémových regionech. Jsme tedy zřejmě svědky rostoucího propojení mezi centry a jejich zázemím a územního rozšiřování vlivu center na jejich zázemí: rozvojový potenciál Prahy zřejmě ovlivňuje naprostou většinu Středočeského kraje.

Vývoj ve sledovaných ukazatelích tedy sice jednoznačně upřednostňoval zázemí velkých měst a některé spíše venkovské ORP před ORP s metropolemi a regionálními centry, ale je třeba jej interpretovat v kontextu „startovní pozice“ oněch dramaticky rostoucích území. Relativní „ztráta“ podílu center na růstu vůči jejich předešlé venkovskému zázemí je totiž ve velké míře ovlivněna počátečními nízkými absolutními hodnotami například počtu vysokoškoláků v sub-urbánních a venkovských ORP, kde i malý absolutní nárůst může znamenat vel-

kou relativní změnu. V případě metropolitních a regionálních center se navíc nemusí jednat o oslabení těchto center, ale naopak o rozšiřování a posilování jejich funkčního aglomeračního prostoru. V tomto smyslu dochází v Česku spíše k opožděné době vývoje v západoevropských městských regionech v poslední třetině 20. století. Zejména v případě širšího zázemí Prahy a v menší míře i Brna se potvrzuje jejich metropolizace, kdy celý region funguje jako jediný funkční celek a jednotlivá města a vesnice se v tomto celku funkčně specializují.

Diskuse

Využití dat SLDB je zajisté jen jednou z možností, jak získat data a jejich prostřednictvím indikátory pro popis prostorové sociálně-ekonomické diferenciace a pro analýzu její polarizace. Výsledky vyjádřené koincencí jednotlivých sledovaných ukazatelů vývojových trendů a typologií ORP na základě těchto trendů ale zřejmě dostatečně věrně vyjadřují diferenciaci a polarizaci jednotlivých prostorů, jak lze doložit například srovnáním s prací Novák, Netrdová [2011]. Na rozdíl od typologie těchto autorů, která zachycuje ponejvíce období mezi roky 2001 a 2005 a pracuje se statickými daty (data za delší období průměruje), vyjadřuje naše typologie dynamiku ORP v kontextu republiky a v této souvislosti i naznačuje možné vznikající problémy týkající se velkých regionálních center.

Za zatím nepopsaný jev lze považovat „měkký“, sociální rozměr prostorových změn a jejich propojenost s demografickými změnami. Dosažitelnost nového bydlení omezená jen na některé příjmové a věkové skupiny (lépe situované domácnosti a mladé domácnosti, kde je předpoklad dlouhodobé schopnosti splácet hypotéku) tak hypoteticky odstartovala sociálně selektivní migraci. Lze zajisté namítnout, že sociálně slabší ekonomicky aktivní populace prostorové disparity mezi bydlištěm a potenciálními pracovišti řešila cestami, které SLDB v publikované podobě nezachycuje – například přechodným ubytováním v místě pracoviště. Tuto domněnku zajisté potvrzují naše osobní zkušenosti, potvrzení kvantitativními daty je ale bez dalšího specifického výzkumu nemožné. Rovněž dostupná data o prostorové mobilitě cizinců a jejich soustřeďování do určitých prostorů Česka nejsou zcela spolehlivá.

Migrace mladých ekonomicky aktivních osob a domácností s vyšším vzděláním z venkova do měst a metropolí zajisté není novým fenoménem; devadesátá léta 20. století propadem výstavby bytů a regulací „starých“ nájmu tento proces spíše pozastavila. V českých podmínkách je ale „nová“ koincidence dosaženého vzdělání s dosahovanými příjmy, jež byla před rokem 1989 potlačována platovými preferencemi některých dělnických profesí (energetika, těžba). Zcela novým fenoménem je i populační stagnace či mírný regres v celonárodním měřítku a demografické stárnutí. Příspěvek naznačuje některé možné dopady těchto nových fenoménů v podmínkách prokázaného trendu prostorové sociálně-ekonomické polarizace.

Závěr

V prvním desetiletí 21. století se kumulovaly a dále narůstaly disparity mezi vývojovými trendy jednotlivých území České republiky. Na jedné straně tak nacházíme rostoucí metropolitní rozvojové oblasti: v první řadě pražskou (a středočeskou), s jistým odstupem za ní brněnskou a s dalším výrazným odstupem pak i rozvojové oblasti většiny dalších krajských měst. Vlastně celé ostatní území charakterizuje relativní stagnace ve srovnání s celorepublikovým vývojem či různá míra regresivních trendů vývoje. Úbytky počtu obyvatel, relativní pokles podílu ekonomicky aktivních obyvatel a podílu vysokoškolsky vzdělané populace i další symptomy regresu postihly především regiony s převládajícím zaměřením na těžký průmysl a energetiku. V některých krajích ani atraktivita jejich center, konkrétně Karlových Varů, Ústí nad Labem, Ostravy a Zlína, nedokázala v prvním desetiletí 21. století převážet nad celkově regresivním vývojem krajů jako celku. Růstové tendence rozvojových oblastí vymezených Politikou územního rozvoje České republiky tedy u některých z nich nebyly zaznamenány. Rozvojovost této kategorie je tudíž až doposud spíše vyjádřením žádoucího cíle pro prostorové plánování nežli realitou.

Pro dosavadní prostorový vývoj Česka v podmínkách tržní ekonomiky je tedy ve sledovaném období charakteristická polarizace a získaná empirická data potvrzují spíše divergentně koncipované teorie regionálního rozvoje.

Indikátory kvantitativních změn, reprezentované vývojem podílů na počtu obyvatel, na počtu ekonomicky aktivních obyvatel a na hrubém domácím produktu České republiky, jsou zajisté navzájem příčinně propojené. Vývoj lze považovat za přímý důsledek ekonomické transformace 90. let doznívající ještě po roce 2000. Lze vyslovit domněnku, že tento vývoj směřuje v dlouhodobém časovém horizontu k nalezení nové rovnováhy mezi ekonomickými potenciály vyjádřenými pracovními příležitostmi a jejich strukturou na jedné straně, a rozmístěním obyvatel včetně jejich demografické a sociální struktury na straně druhé, přičemž se ale ve zvýšené míře uplatní možnost dojížděky za prací i na větší vzdálenosti.

Kvalitativní změny vyjádřené pomocí vývoje podílu na počtu trvale obydlených bytů (jejich přírůstky reprezentující skutečněnou poptávku po bydlení), plošném standardu bytů, demografickém stáří a dosaženém vysokoškolském vzdělání taktéž reagují na ekonomické změny a společenské procesy. V podmínkách informační společnosti a znalostní ekonomiky Evropy 21. století ale pro další vývoj v jednotlivých územích tyto kvalitativní změny jakožto „měkké“ faktory zanechávají podstatně hlubší stopu s delší setrvačností nežli kvantitativní změny. Prosperitu evropských regionů a měst v 21. století totiž bude zřejmě podstatně více nežli objemy výroby ovlivňovat vzdělaná ekonomicky aktivní populace, která bude vyhledávat kvalitní životní a obytné prostředí, a také příznivá demografická struktura jako předpoklad pro vysokou míru ekonomické aktivity obyvatel do budoucna. Vysoký podíl ekonomicky aktivních, mladých a vzdělaných

obyvatel v prosperujících územích vytváří do budoucna podstatně větší lidský kapitál, a tedy podstatně lepší předpoklady pro celkovou ekonomickou konkurenceschopnost dotčených funkčních celků.

Přechod Česka na znalostní ekonomiku se tedy v podmínkách popsaných disparit v území a při pokračování nastoupených trendů reálně může týkat nejspíše metropolitní rozvojové oblasti Prahy a v menší míře Brna a snad i těch dalších regionálních center, která v uplynulém období získávala a i do budoucna zřejmě budou získávat v konkurenci o kvalitní populaci přinejmenším v rámci republiky.

Rostoucí disparity a polarizace v kvantitativním i kvalitativním ohledu byly zaznamenány ve sledovaném období i na mikroregionální a lokální úrovni. Výrazné kvalitativní změny v suburbánním zázemí metropolí jsou zřejmě spjaty s jádrovými městy. Je otázka, zda české metropolitní oblasti budou následovat vývoj obdobných území v západní a severní Evropě a severní Americe, kde se z jádrových měst začala vysunovat do metropolitního zázemí i některá pracoviště vyžadující vysoce kvalifikovanou pracovní sílu a další aktivity typické pro centra metropolí, zda se sociální spektrum suburbanitů bude posouvat i dále ve směru k nižším příjmovým vrstvám a zda se posílí již zaznamenaný trend reurbanizace v některých vnitřních částech měst.

Demografické, sociální a popřípadě v širším smyslu i ekonomické disparity na mikroregionální prostorové úrovni, tedy v územním rozsahu téhož místního pracovištního regionu/systému, nemusí představovat – s výjimkou periferních území se zhoršenou dostupností – větší ekonomický problém. O to větší ale může být sociální dopad růstu lokálních disparit zaznamenaných na příkladu Prahy a bezprostředního okolí, a to nejen v extrémní podobě sociální exkluze v uzavřených lokalitách privilegovaných nebo naopak ghett sociálně vyloučených vrstev obyvatel, ale i v „mírnějších“ podobách jednotlivých sociálně homogenních lokalit, které navzájem nesdílejí prakticky žádný společný prostor, což všechno problematizuje zachování sociální soudržnosti v území. Zde platí, že jednou nastoupený trend vyvolává dlouhodobé důsledky a má značnou setrvačnost.

Odpověď na otázku rozmístění bydlišť různých sociálních skupin v metropolitních a městských rozvojových oblastech bude výslednicí celkové prosperity metropole či jádrového města a schopnosti tohoto jádra vytvořit atraktivní a kvalitní prostředí pro bydlení příslušníků domácností dobře situovaných, kvalifikovaných pracovníků, kteří mají nejširší možnost volby svého obytného prostředí. Kapacitní předpoklady pro zlepšování a zatraktivňování obytného prostředí ve městě budou opět nejspíše mít správy prosperujících měst, což dále posílí disparity mezi těmi „úspěšnými“ a „ostatními“. V podmínkách našeho sídelního systému, charakterizovaného spíše menšími a středními městy, jejichž prostory byly tradičně sdíleny prakticky všemi obyvateli, se může jednat o značný kulturní šok, jemuž budou naše města vystavena, zejména v kontextu důrazu kladeného na rovnost jako součást českého kulturního kontextu [Kostecký, Patočková, Illner 2012: 57]. Důsledky takto nastavené prostorové sociální segregace by dále oslabi-

ly sociální soudržnost společenství obyvatel, jež je jedním z pilířů udržitelného rozvoje území [Zákon č. 1183/2006 Sb.: § 18] a až doposud patří k hodnotám životnosti ve střední Evropě (srovnej například pořadí zemí podle IHDI, inequality-adjusted human development index, kde Česko spolu s Nizozemím, Německem, Švýcarskem, Dánskem, Slovinskem, Rakouskem a Belgií – tedy vesměs zeměmi „širší“ střední Evropy – patří mezi prvních patnáct zemí na světě). Rozvojové šance území mimo dosah metropolí a dalších významných regionálních center jsou podle Krugmana [1987], Lucase [1988] a Gianettiho [2002] omezeny. V případě České republiky budou tímto omezením zejména důsledky námi popsanych prostorových a kvalitativních změn z uplynulého desetiletí.

Další vývoj směrem k potvrzení a dalšímu růstu regionálních disparit, jak jej naznačují zachycené trendy, by byl těžko slučitelný s cíli formulovanými a sdílenými zeměmi Evropské unie například v dokumentech Evropská perspektiva územního rozvoje (ESDP) [CEC 1999], Územní agenda EU [CEC 2007b], naposled pak v Lisabonské smlouvě [CEC 2007a], která v článku 174 vymezila územní soudržnost jako jeden z cílů strukturální politiky, v níž Evropská unie sdílí zodpovědnost s národními vládami. Důraz kladený na endogenní faktory v regionální politice pro nastupující plánovací období EU ale zřejmě potvrdí a posílí vznikající polarizaci na „úspěšná“ a „ostatní“ území i v měřítku celé republiky; přinejmenším tuto polarizaci stěží utlumí. Je otázkou pro další zkoumání, zda stát a jeho regionální politika mohou být za těchto okolností schopny svými prostředky nějak této polarizaci čelit.

KAREL MAIER je absolventem ČVUT v Praze, obor architektura. Od roku 2001 je profesorem v oboru urbanismus a územní plánování. Působí na Českém vysokém učení technickém v Praze a na České zemědělské univerzitě. Je zahraničním členem ARL (Akademie für Raumplanung und Landesforschung Hannover) a národním zástupcem ČR v AESOP (Association of European Schools of Planning). Ve své výzkumné činnosti se zabývá prostorovými důsledky sociálních a ekonomických procesů a s tím souvisejícími možnostmi managementu měst a regionů. Je autorem knihy *Hospodaření a rozvoj českých měst* (Praha: Academia, 2005), editorem knihy *Udržitelný rozvoj území* (Praha: Grada Publishing, a.s., 2012), jako editor péčí České komory architektů vydal sborník *Urbanistická čítanka* (Praha: Česká komora architektů, 2000), publikuje texty zabývající se revitalizací sídlišť, vztahem informačních technologií a územního plánování atd.

DANIEL FRANKE je specialista ve zpracování prostorových dat, působí jako vědecký pracovník na Fakultě životního prostředí České zemědělské univerzity v Praze. Věnuje se oblasti urbanismu, územního a dopravního plánování. Je spoluřešitelem několika grantů TAČR a spoluautorem několika odborných článků. V poslední době publikoval především v časopise *Urbanismus a územní rozvoj*. Je spoluautorem knihy *Územní plánování a udržitelný rozvoj* (Praha: ABF – nakladatelství ARCH, 2008).

Literatura

- Amsden, A. H. 1992. *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford: Oxford University Press, <http://dx.doi.org/10.1093/0195076036.001.0001>.
- Andrle, A., J. Dupal 1997. „Arbeitsmarkt und regionale Disparitäten in der Tschechischen Republik.“ Pp. 37–82 in H. Fassmann (ed.). *Die Rückkehr der Regionen: Beiträge zur regionalen Transformation Ostmitteleuropas*. Wien: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaft.
- Atkinson, R. 2014. „Evolution of EU Cohesion Policy Instruments.“ Příspěvek přednesený na konferenci *RSA Research Network on EU Cohesion Policy*. Brusel, 24. 3. 2014.
- Bartoňová, D. 2008. „Zahraniční migrace a cizinci v České republice.“ Pp. 57–62 in L. Fialová (ed.). *Populační vývoj České republiky 2007*. Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK.
- Bernard, J. 2011. „Endogenní rozvojové potenciály malých venkovských obcí – obtížné hledání a měření jejich vlivu.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 745–776.
- Bernard, J. 2012. „Prostorové vzorce rozvinutosti venkovských obcí Česka.“ *Geografie* 117 (1): 72–94.
- Blažek, J. 1996. „Meziregionální rozdíly v České republice v transformačním období.“ *Geografie – Sborník ČGS* 101 (4): 265–277.
- Blažek, J., D. Uhlíř. 2002. *Teorie regionálního rozvoje*. Praha: Karolinum.
- Blažek, J., P. Csank. 2007. „Nová fáze regionálního vývoje v ČR?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (5): 945–965.
- Blažek, J., P. Netrdová. 2009. „Can Development Axes Be Identified by Socio-economic Variables? The Case of Czechia.“ *Geografie* 114 (4): 245–262.
- Calafati, A. G. 2005. „On the Use of Local Labour Systems.“ *Scienze Regionali / Italian Journal of Regional Science* 4 (1): 139–144.
- CEC (Commission of the European Communities). 1997. *The EU Compendium of Spatial Planning Systems and Policies*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- CEC. 1999. *European Spatial Planning Perspective (ESDP)*. Luxembourg: European Union – DG Regio; česky *Evropské perspektivy územního rozvoje* [online]. [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: <http://www.uur.cz/default.asp?ID=952>.
- CEC. 2007a. „Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community (Lisbon Treaty).“ *Official Journal of the European Union* C 306, 50; česky „Lisabonská smlouva pozměňující Smlouvu o Evropské unii a Smlouvu o založení Evropského společenství, podepsaná v Lisabonu dne 13. prosince 2007.“ *Úřední věstník Evropské unie* [online]. [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:CS:HTML>.
- CEC. 2007b. *Territorial Agenda of the EU: Towards a More Competitive and Sustainable Europe of Diverse Regions*. Luxembourg: European Union – DG Regio; česky *Územní agenda EU* [online]. [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: <http://www.mmr.cz/getmedia/0159eabb-cdb8-4569-bfde-39ba74a25494/uzemni-agenda-EU.pdf>.
- CEC. 2014. *Cohesion Policy 2014–2020*. Brussels: European Union – DG Regio [online]. [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/regional_policy/what/future/index_en.cfm.
- EORPA (European Regional Policy Research Consortium). 2011. *Regional Policy in Europe: Divergent Trajectories?* Glasgow: University of Strathclyde.
- Fujita, M., J.-F. Thisse. 2002. *Economics of Agglomeration*. Cambridge: Cambridge University Press, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511805660>.

- Giannetti, M. 2002. „The Effects of Integration on Regional Disparities: Convergence, Divergence or Both?“ *European Economic Review* 46 (3): 539–567, [http://dx.doi.org/10.1016/S0014-2921\(01\)00166-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0014-2921(01)00166-0).
- Ilík, J., M. Ouředníček. 2007. „Karlín a jeho proměny v souvislostech postsocialistické transformace Prahy.“ *Geografie – Sborník ČGS* 112 (3): 292–314.
- Illner, M. 2001. „Regional Development in the Czech Republic before and after Accession. Some Speculative Scenario.“ *Informationen zur Raumentwicklung* 11–12: 751–756.
- Kadefábková, A. et al. 2007. *Proces konvergence v nových členských zemích střední Evropy*. Praha: Ministerstvo financí ČR (výzkumná studie).
- Kostecký, T. 2005. „Postoje obyvatel k situaci na trhu s bydlením a bytové politice: existují v České republice ‚housing classes‘?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (2): 253–270.
- Kostecký, T., V. Patočková, M. Illner. 2012. „Problémové rezidenční čtvrti a politiky k jejich regeneraci v postsocialistickém města – studie Prahy.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (1): 39–63.
- Krugman, P. 1987. „The Narrow Moving Band, the Dutch Disease, and the Competitive Consequences of Mrs. Thatcher.“ *Journal of Development Economics* 27: 41–45, [http://dx.doi.org/10.1016/0304-3878\(87\)90005-8](http://dx.doi.org/10.1016/0304-3878(87)90005-8).
- Krugman, P. 1991. „Increasing Returns and Economic Geography.“ *Journal of Political Economy* 99: 483–499, <http://dx.doi.org/10.1086/261763>.
- Kuda, F., M. Lux (eds.). 2010. *Bydlení v regionech. Důsledky regionálních rozdílů v dostupnosti bydlení*. Praha: Professional Publishing.
- Kuchyňka, J., O. Mulíček. 2013. „Commuting Flows in the Czech Republic – Retrospective View to the Map of Relation Space.“ *Warsaw Regional Forum 2013 Proceedings*.
- Kunzmann, K. 2008. „Futures for European Space.“ *Planning, Energy and Transport* 2 (8): 12–21.
- Lucas, R. E. 1988. „On the Mechanics of Economic Development.“ *Journal of Monetary Economics* 22: 3–42, [http://dx.doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](http://dx.doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7).
- Lux, M. 2002. *Finanční dostupnost bydlení v ČR a zemích EU*. Studie 10/2002. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Lux, M., P. Sunega. 2012. „Labour Mobility and Housing: The Impact of Housing Tenure and Housing Affordability on Labour Migration in the Czech Republic.“ *Urban Studies* 49 (3): 489–504, <http://dx.doi.org/10.1177/0042098011405693>.
- Lux, M., P. Sunega, T. Kostecký, D. Čermák, P. Košinár. 2004. *Standardy bydlení 2003/2004: Bytová politika v ČR – efektivněji a cíleněji*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Maier, K. 1999. „Wirksamkeit der bisherigen und zukünftigen Instrumente zum Abbau der regionalen Disparitäten in der Tschechischen Republik.“ In *Gleichwertige Lebensbedingungen in Mitteleuropa – ein tragfähiges Konzept für die Raumordnung?* Hannover: Akademie für Raumforschung und Landesplanung.
- Maier, K. 2003. „Sídliště: problém a multikriteriální analýza jako součást přípravy k jeho řešení.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 37 (5): 653–666.
- Maier, K. 2010. „Poevropšťování evropského plánování?“ *Urbanismus a územní rozvoj* 13 (5): 109–116.
- Maier, K., F. Drda, O. Mulíček, L. Sýkora. 2007. „Dopravní dostupnost funkčních městských regionů a urbanizovaných zón v České republice.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 10 (3): 75–80.
- Maier, K., O. Mulíček, D. Franke. 2010. „Vývoj regionalizace a vliv infrastruktur na atraktivitu území České republiky.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 13 (5): 71–81.
- Mareš, P. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 34 (3): 285–297.

- Mareš, P., T. Syrovátka. 2008. „Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluzie) – koncepty, diskurz, agenda.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 271–294.
- McCann, P., R. Ortega-Argilés. 2013. „Transforming European Regional Policy: A Results-driven Agenda and Smart Specialization.“ *Oxford Review of Economic Policy* 29 (2): 405–431, <http://dx.doi.org/10.1093/oxrep/grt021>.
- Meardi, G. 2011: *Social Failures of EU Enlargement: A Case of Workers Voting with Their Feet*. New York: Routledge, http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-5965.2012.02308_5.x.
- MMR (Ministerstvo pro místní rozvoj). 2007. *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a komunit* [online]. [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: http://www.esfcr.cz/mapa/int_CR.html.
- MMR. 2007–2011. *Výzkum pro řešení regionálních disparit* [online]. [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: <http://www.isvav.cz/programmeDetail.do?rowId=WD>>.
- MMR. 2008. *Politika územního rozvoje 2008* [online]. [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: <http://www.mmr.cz/getdoc/ef497e10-bb4f-4c7e-9253-b6ba24f41751/Politika-uzemniho-rozvoje-CR-2008;20/08/2010>.
- MMR. 2011. *Vybrané údaje o bydlení*. Brno: Ústav územního rozvoje.
- MPSV (Ministerstvo práce a sociálních věcí). 2010. *Vývoj vybraných ukazatelů životní úrovně v České republice v letech 1993–2010*. Praha: KUFR – Fr. Kurzweil.
- Musil, J. 1988. „Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení.“ *Územní plánování a urbanismus* 15 (2): 67–72.
- Musil, J. 1993. „Changing Urban Systems in Post-communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction.“ *Urban Studies* 30 (6): 899–905, <http://dx.doi.org/10.1080/00420989320080841>.
- Musil, J., J. Müller. 2008. „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 321–348.
- Musterd, S. 2005. „Social and Ethnic Segregation in Europe: Levels, Causes, and Effects.“ *Journal of Urban Affairs* 27 (3): 331–348, <http://dx.doi.org/10.1111/j.0735-2166.2005.00239.x>.
- MŽP (Ministerstvo životního prostředí). 2010. *Strategie udržitelného rozvoje České republiky* [online]. [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: [http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/strategie_uzrizeného_rozvoje/\\$FILE/KM-SUR_CR-20100114.pdf](http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/strategie_uzrizeného_rozvoje/$FILE/KM-SUR_CR-20100114.pdf).
- Němec, M. 2011. „Bytová výstavba Pražského metropolitního regionu v období 2005–2010 a odhad jejího vývoje do roku 2016.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 14 (5): 33–44.
- Novák, J., P. Netrdová. 2011. „Prostorové vzorce sociálně-ekonomické diferenciacie obcí v České republice.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 717–744.
- Ouředníček, M. 2007. „Segregace sociálně slabých.“ *Obec a finance* 12 (3): 28–29.
- Ouředníček, M., P. Špačková, M. Feřtová. 2011. „Sociální prostředí a kvalita života v depopulačních regionech.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 777–803.
- Ouředníček, M., J. Temelová. 2011. „Nové sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 625–631.
- Pomeranz, K. 2000. *The Great Divergence*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Richardson, H. W. 1979. *Regional and Urban Economics*. Toronto: Pitman.
- Romer, P. 1986. „Increasing Return and Long Run Growth.“ *Journal of Political Economy* 94: 1002–1037, <http://dx.doi.org/10.1086/261420>.
- Schönwälder, K. (ed.). 2007. *Residential Segregation and the Integration of Immigrants: Britain, the Netherlands and Sweden*. Berlin: Social Science Research Center Berlin.
- Spurná, P. 2008. „Prostorová autokorelace – všudypřítomný jev při analýze prostorových dat?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (4): 767–787.

- Sýkora, L. 2003. „Suburbanizace a její společenské důsledky.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (2): 217–233.
- Sýkora, L. (ed.). 2010. *Rezidenční segregace* [online]. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj České republiky, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: https://www.mmr.cz/getmedia/cbd3b15b-9e64-4cdf-848e-2460360a46af/reseg_dvoustrany.pdf.
- Sýkora, L., O. Muliček. 2009. „The Micro-regional Nature of Functional Urban Areas (FUAs): Lessons From the Analysis of the Czech Urban and Regional System.“ *Urban Research & Practice* 2 (3): 287–307, <http://dx.doi.org/10.1080/17535060903319228>.
- Thisse, J.-F. 2010. „Toward a Unified Theory of Economic Geography and Urban Economics.“ *Journal of Regional Science* 50 (1): 281–296. Hoboken: Wiley Periodicals, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9787.2009.00651.x>.
- Tiebout, C. 1956. „A Pure Theory of Local Expenditures.“ *The Journal of Political Economy* 64 (5): 416–424, <http://dx.doi.org/10.1086%2F257839>.
- Toušek, L. 2007. „Sociální vyloučení a prostorová segregace.“ *AntropoWebzin* [online]. Plzeň: Západočeská universita [cit. 26. 10. 2014]. Dostupné z: <http://antropologie.zcu.cz/socialni-vyloucení-a-prostorova-segregace>.
- Viturka, M. 2007. „Konkurenceschopnost regionů a možnosti jejího hodnocení.“ *Politická ekonomie* 5: 637–658.
- Wade, R. 1990. *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zákon č. 1183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon), v platném znění.
- Zoubková, V. 2012. „Samosprávy a revitalizace sociálně vyloučených lokalit.“ *Urbanismus a územní rozvoj* 15 (5): 74–77.

Data

- ČSÚ. 2003. *Sčítání lidu, domů a bytů 2001. Definitivní výsledky*. Praha: Český statistický úřad.
- ČSÚ. 2013. *Sčítání lidu, domů a bytů 2011. Definitivní výsledky*. Praha: Český statistický úřad.